

บทที่ ๓

อิทธิบาท ๔ กับการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนาเถรวาท

ความสำเร็จเป็นสิ่งที่มนุษย์ต้องการ ไม่ว่าจะเป็นบุคคล นักเรียน นิสิตนักศึกษาต่างต้องการประสบความสำเร็จด้านการศึกษา หรือวัยทำงานที่ต้องการความสำเร็จในหน้าที่การงานของตน ซึ่งการที่บุคคลจะประสบความสำเร็จได้นั้น ต้องมีธรรมเป็นเครื่องสนับสนุนให้เกิดความสำเร็จ เรียกว่า “อิทธิบาท ๔” เพราะฉะนั้น ในบทนี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึง หลักแนวคิด ทฤษฎี ที่เกี่ยวกับหลักอิทธิบาท ๔ ดังต่อไปนี้

๓.๑ หลักอิทธิบาท ๔

๓.๑.๑ ความหมายของอิทธิบาท

๓.๑.๒ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับหลักอิทธิบาท ๔

๓.๑.๓ องค์ประกอบของอิทธิบาท

๓.๑.๔ คำที่เป็นไวยากรณ์ของอิทธิบาท

๓.๑.๕ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับอิทธิบาท

๓.๒ ความสำคัญของอิทธิบาท ๔

๓.๒.๑ ประโยชน์ของการเจริญอิทธิบาท ๔

๓.๓ อิทธิบาท ๔ กับการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนา

๓.๓.๑ อิทธิบาท ๔ กับการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนา ในด้านจิตใจ

๓.๓.๒ อิทธิบาท ๔ กับการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนา ในด้านจิตใจ

๓.๑ หลักอิทธิบาท ๔

อิทธิบาท ๔ เป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าเพื่อจะใช้หลักการและแนวคิดให้ประสบผลสำเร็จ การปฏิบัติธรรมที่ดี การเล่าเรียนศึกษา การประกอบกิจการที่ดีเมื่อต้องการให้กิจที่ทำนั้นดำเนินไปอย่างได้ผลก็พึงปลูกเลี้ยงและชักจูงอิทธิบาท ๔ อย่างนี้ ให้เกิดเป็นองค์ธรรมสักขีหนึ่ง แล้วสมาธิ สุข และการทำงานที่ได้ผล ก็หวังได้เป็นอย่างมากกว่าจะเกิดมีตามมาพร้อมกัน

หลักอิทธิบาท ๔ เป็นหลักธรรมในพระพุทธศาสนา มีความสำคัญ ที่สามารถนำไปประพฤติปฏิบัติประกอบกับการปฏิบัติงานให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลสูงสุดตลอดจนประสบความสำเร็จตามเป้าหมาย ในพระพุทธศาสนา องค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรม

เทศนาถึง อธิธัมมา ๔ ประการ คือ การเจริญอธิธัมมา ประกอบด้วย ฉันทสมาธิปธานสังขาร^๑ หมายถึง สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรที่มุ่งมั่น เจริญอธิธัมมาประกอบด้วย วิริยสมาธิปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์ เจริญอธิธัมมาประกอบด้วย จิตตสมาธิปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์ เจริญอธิธัมมาประกอบด้วย วิมังสาสมาธิปธานสังขาร หมายถึง สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและ ความเพียรสร้างสรรค์ เพราะฉะนั้น อธิธัมมา ๔ มีองค์ประกอบ ดังนี้ ฉันทะ^๒ คือ การสร้างความพอใจในกุศล คือ ความประสงค์จะทำยิ่งขึ้นความพึงพอใจ ความใคร่จะทำ ความฉลาด ความพอใจ ในธรรม ฉันทสมาธิ^๓ หมายถึง สมาธิที่เกิดจากฉันทะ วิริยะ คือ การปรารถนาความเพียรทางใจ สัมมาวายามะ จิต หมายถึง มโน มานัส มโนวิญญาณธาตุที่สมกัน และปธานสังขาร คือ ความเพียรที่มุ่งมั่น (ปธาน) ปรารถนาความเพียร ประคองจิต ความขะมักเขม้น ๘๒ ความบากบั่น ความตั้งหน้า ความพยายาม ความอดุสาหะ ความทนทาน ความเข้มแข็ง ความก้าวไปอย่างไม่ท้อถอย ความไม่ทอดทิ้งธุระ ความประคับประคองธุระไว้ด้วยดี วิริยะ วิริยอินทรีย์ วิริยะผละ สัมมาวายามะ วิมังสา หมายถึง ปัญญา กิริยาที่รู้ชัด ความไม่หลง ความวิจยธรรม สัมมาทิฐิสมาธิ หมายถึง ความตั้งอยู่แห่งจิต ความดำรงอยู่แห่งจิต ความไม่ส่ายไปแห่งจิต ความไม่ฟุ้งซ่านแห่งจิต ภาวะที่จิตไม่ส่ายไป ความสงบ สัมมาสมาธิ (สภาวะที่จิตมีอารมณ์เดียว)

พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย อธิธัมมา ๔ ประการนี้ที่บุคคลเจริญให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อถึงฝั่งโน้นจากฝั่งนี้ อธิธัมมา ๔ ประการ คือ ภิกษุในธรรมวินัยนี้”^๔

๑. เจริญอธิธัมมาที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปธานสังขาร ๑ (สมาธิเกิดจากฉันทะและความเพียรที่มุ่งมั่น)

๒. เจริญอธิธัมมาที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปธานสังขาร ๑ (สมาธิเกิดจากวิริยะและความเพียรที่มุ่งมั่น)

๓. เจริญอธิธัมมาที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปธานสังขาร ๑ (สมาธิเกิดจากจิตตะและความเพียรที่มุ่งมั่น)

๔. เจริญอธิธัมมาที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปธานสังขาร ๑ (สมาธิเกิดจากวิมังสาและความเพียรที่มุ่งมั่น)

^๑ อ.เจ.เอกก. (ไทย) ๒๐/๓๔๘/๔๔๕.

^๒ ม.ม. (ไทย) ๑๒/๒๔๗/๑๗๗.

^๓ ม.ม. (ไทย) ๑๓/๒๔๗/๒๔๒.

^๔ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๑๓/๓๗๗.

ภิกษุทั้งหลาย อิทธิบาท ๔ ประการนี้แลที่บุคคลเจริญ ทำให้มากแล้ว ย่อมเป็นไปเพื่อถึงฝั่งโน้นจากฝั่งนี้

๓.๑.๑ ความหมายของอิทธิบาท

อิทธิบาท ว่าตามรูปศัพท์ **อิทธิ** มาจากรากศัพท์ว่า **อิธ** ใน**ความสำเร็จ** บวกกับ **ติ** ปังจย แล้วแปล **ติ** เป็น **ທີ** และลบที่สุดของรากศัพท์คือ **ธ.ธง** ออกไป ก็จะสำเร็จรูปเป็น **อิทธิ** (**อิธ+ติ = อิทธิ**) **อิทธิ** คือ **ความสำเร็จ** ซึ่งคิดว่าใช้ในความสำเร็จทุกๆ ไป อีกอย่างหนึ่งคำว่า **อิทธิ** แปลว่า ความสำเร็จ ความสำเร็จแห่งการปฏิบัติ ขึ้นหนึ่งๆ ก็เป็นอิทธิอย่างหนึ่ง จนถึงเป็นความสำเร็จอย่างสูง คือสำเร็จความรู้ธรรมเห็นธรรม อันเป็นภูมิอริยชน จนถึงความตรัสรู้อันเป็นความรู้สูงสุดในพุทธศาสนา ก็เป็นอิทธิคือความสำเร็จ คำว่า **บาท** นั้นแปลตามศัพท์ว่า เหตุที่ให้บรรลุถึง เหตุที่ให้ถึง อันได้แก่ปฏิบัติคือทางปฏิบัติ หรือมรรคคือทาง **บาท** แห่งอิทธิ ก็คือเหตุที่ให้บรรลุถึงความสำเร็จ หรือบรรลุถึงฤทธิ์ ทางปฏิบัติมรรคคือทางแห่งฤทธิ์ หรือแห่งความสำเร็จน่าจะมาจาก**หลักธรรมหมวดอิทธิบาท ๔** คือ หลักธรรมว่าด้วยแนวทางประสบความสำเร็จประกอบด้วยองค์ ๔ ประการ ได้แก่

ฉันทะ คือความพอใจ ในฐานะเป็นสิ่งที่ ตนถือว่า ดีที่สุดที่มนุษย์เราควรจะได้ ข้อนี้นี้ เป็นกำลังใจ อันแรก ที่ทำให้เกิด คุณธรรม ข้อต่อไป ทุกข้อ

วิริยะ คือความพากเพียร หมายถึง การกระทำที่ติดต่อกันไม่ขาดตอนเป็นระยะยาวจนประสบความสำเร็จ คำนี้มีมีความหมายของความกล้าหาญเจออยู่ด้วยส่วนหนึ่ง

จิตตะ หมายถึงความไม่ทอดทิ้งสิ่งนั้น ไปจากความรู้สึกของตัว ทำสิ่งซึ่งเป็น วัตถุประสงค์ นั้นให้เด่นชัด อยู่ในใจเสมอ คำนี้ รวมความหมาย ของคำว่า สมานะ อยู่ด้วยอย่างเต็มที่

วิมังสา หมายถึงความสอดส่องในเหตุและผลแห่งความสำเร็จ เกี่ยวกับเรื่องนั้นๆ ให้ลึกซึ้ง ยิ่งๆ ขึ้นไปตลอดเวลา คำนี้รวมความหมายของคำว่าปัญญาไว้อย่างเต็มที่

บุคคลเมื่อประกอบด้วย คุณธรรม ๔ อย่างนี้แล้ว ย่อมประสบความสำเร็จ ในสิ่งที่ ไม่เหลือวิสัยของมนุษย์ ซึ่งโดยตรงทางหมายถึงความดับทุกข์โดยสิ้นเชิง ที่เรียกว่า นิพพาน ส่วนเรื่องอื่น นอกนั้นไป ถือว่าเป็น เรื่องพิเศษ และ ไม่มี ขอบเขตจำกัด เพราะมีปัญหาเกี่ยวกับ เรื่องนอกเหนือ วิสัยธรรมตา อยู่มาก เช่นเรื่องที่ว่า คนเราอาจมีอายุยืน ถึงกลับ ด้วยอำนาจแห่งอิทธิบาททั้ง ๔ นี้ ซึ่งข้อนี้ มิได้มีความหมาย ขัดกัน ในข้อที่ว่า อิทธิบาท ๔ นี้จะเป็นสิ่งที่ทำให้อายุยืนถึงปานนั้นได้หรือไม่ แต่มี ปัญหาอยู่ที่ว่า คนเราจะสามารถ เจริญอิทธิบาทให้มากถึงเท่านั้นได้หรือไม่ ต่างหาก เพราะฉะนั้น ท่านจึงถือว่า หลักเกี่ยวกับอิทธิบาท นี้ คงมีความหมาย ไปตามตัวหนังสือ โดยไม่ต้องมีขอบเขตจำกัด ว่าอะไรบ้าง สรุปความสั้นๆ ว่าวิสัยของใคร ทำให้เขาเจริญอิทธิบาทได้มากเท่าใด เขาย่อมได้รับผล เต็มกำลังของอิทธิบาทนั้น แม้ในสิ่งที่บางคนถือว่าเป็นของเหลือวิสัย โดยเฉพาะเช่น การบรรลุนิพพาน

ในที่บางแห่ง ท่านเดิมคำว่า อธิปไตยย เข้าข้างท้ายคำเหล่านี้ เป็น ฉันทาธิปไตย วริยาธิปไตย วิมังสาธิปไตย ไปดังนี้ก็มี แปลว่า ความมีฉันทะเป็นใหญ่ เป็นต้น ซึ่งที่แท้ ก็ได้แก่อธิธิบาท อย่างเดียวกัน นั่นเอง แต่ใช้คำว่า ที่มีความหมาย ที่เห็นได้ชัด ยิ่งขึ้นว่า ในการทำกิจใดๆ ก็ดี ย่อมมีฉันทะ เป็นต้น เหล่านี้เป็นใหญ่ หรือเป็นประธานในความสำเร็จ เป็นการชวนให้สนใจในสิ่งที่เรียกว่า อธิธิบาท นี้อย่างยิ่ง มีพระพุทธภาษิต ยืนยัน อยู่ในที่ หลายแห่ง ว่า การตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ของพระองค์เอง สำเร็จได้โดยมี อธิธิบาท ๔ นี้ เป็นประธาน แห่งการกระทำ ในลำดับนั้นๆ ฉะนั้น จึงถือว่าเป็น อุปกรณ์อันขาดเสียไม่ได้ในความสำเร็จทุกชนิด ผู้ปฏิบัติ เพื่อความ ความดับทุกข์ จึงต้องสนใจเป็นพิเศษ แม้การประกอบ ประโยชน์ ในทางโลก ก็ใช้หลักเกณฑ์ อันเดียวกันนี้ได้ เป็นอย่างดี โดยเท่าเทียมกัน แม้ที่สุด แต่ในกรณีที่เป็น การทำชั่ว ทำบาป ก็ยังอาจนำไปใช้ ให้บรรลุลผลได้ตามที่ตนประสงค์ ฉะนั้น ท่านจึงจัดเป็น หลักธรรม ที่สำคัญหมวดหนึ่ง ในบรรดา โพธิปักขิยธรรมทั้งหลายนั้นว่า เป็นอุปกรณ์ในฐานะเป็น เครื่องช่วยให้เกิดการปฏิบัติ ดำเนินไปได้ โดยปราศจากอุปสรรค ตั้งแต่ต้น จนถึง จุดหมายปลายทาง

จากพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในอังคุตตรนิกาย ทุกนิบาต ได้กล่าวถึง อธิธิบาท ในอธิธิปาหสูตร ดังนี้

อธิธิบาท (คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ ๔) ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้

๑) เจริญอธิธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทสมาธิปานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากฉันทะและความเพียรสร้างสรรค์)

๒) เจริญอธิธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยสมาธิปานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิริยะและความเพียรสร้างสรรค์)

๓) เจริญอธิธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตสมาธิปานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากจิตตะและความเพียรสร้างสรรค์)

๔) เจริญอธิธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิปานสังขาร (สมาธิที่เกิดจากวิมังสาและความเพียรสร้างสรรค์)^๕ **อธิธิบาท ๔** คือ คุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ ๔ อย่าง

๑) ฉันทะ พอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น

๒) วิริยะ เพียรประกอบสิ่งนั้น

๓) จิตตะ เอาใจฝึกฝนในสิ่งนั้นไม่ว่างธุระ

๔) วิมังสา หมั่นตรិตรองพิจารณาเหตุผล^๖

^๕ ที.ปา.(ไทย) ๑๑/๓๐๖/๒๗๗.

^๖ อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๙๒.

จากอิทธิบาทสูตร ดังกล่าว และมีผู้อธิบายความหมายของ อิทธิบาท ๔ ไว้อย่างน่าสนใจ ดังนี้

พระพุทธโฆสจารย์ ได้กล่าวถึงเรื่องอิทธิบาทไว้ในหนังสือ วิสุทธิมรรค ว่า ชื่อว่า อิทธิ โดยความหมายว่า ความสำเร็จผล จึงเรียกว่า อิทธิบาท เพราะเป็นทางแห่งความสำเร็จ โดยหมายความว่า เป็นหัวหน้าของสัมปยุตตรธรรมของอิทธินั้น และโดยความหมายว่า เป็นการกระทำ ภาคต้นของอิทธิซึ่งเป็นผล อิทธิบาทนั้น มี ๔ อย่าง โดยมีฉันทะเป็นต้น เพราะฉะนั้นท่านจึงเรียกว่า อิทธิบาท ๔ คือ “ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา” ดังนี้ ธรรมทั้งหลาย (มีฉันทะเป็นต้น) เหล่านี้เป็นโลกุตตระ โดยแท้ แต่ที่เป็นโลกียะ แม้เป็นธรรมที่ได้โดยความเป็นอธิปัตติ มีฉันทะเป็นต้น ก็เป็น อิทธิบาท เพราะมีพระพุทธดำรัสว่า “หากว่า ภิกษุทำฉันทะเป็นอธิปัตติแล้วได้สมาธิ ได้ความที่จิต มีอารมณ์เป็นหนึ่งเรียกว่า ฉันทสมาธิ” ดังนี้เป็นต้น^๗

พระพุทธทตเถระ ได้กล่าวถึงเรื่องอิทธิบาทไว้ในหนังสือ อภิธัมมวาทาร ไว้ว่า “พระศาสดาผู้ทรงเป็นอธิปัตติแห่งโลก ตรัสอธิปัตติ ๔ อย่าง คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และวิมังสา ฉันทะนั้นชื่อว่า ฉันทาธิปัตติ ในเวลาที่จิตเกิดขึ้น กระทำฉันทะให้เป็นใหญ่เป็นผู้นำ พึงทราบนัยนี้แม้ใน อธิปัตติอื่นทั้ง ๓ พระศาสดาทรงแสดงว่าธรรมที่เป็นอุปการะโดยความเป็นผู้นำ ชื่อว่า อธิปัตติ”^๘

พระคันธสาราภิวังศ์ ได้กล่าวถึงเรื่องอิทธิบาท ในหนังสือโพธิปักขิยธรรม ว่า แม้ในธรรม ก็มีทางแห่งความสำเร็จ ๔ อย่าง เรียกว่า อิทธิบาท จัดเข้าในโพธิปักขิยธรรม คือ เครื่องตรัสรู้ กล่าวคือ หนทางแห่งการตรัสรู้ธรรมมี ๔ อย่างดังนี้ ๑. ฉันทะ ความพอใจในธรรม ๒. วิริยะ ความขยันหมั่นเพียรในการปฏิบัติธรรม ๓. จิตตะ ความตั้งใจฝักใฝ่ในธรรม ๔. วิมังสา ความใคร่ครวญในธรรม^๙

พระคันธสาราภิวังศ์ ได้แปลหนังสือ คัมภีร์ปรมัตถทีปนี ไว้ว่า “ฉันทาธิปัตติ” (อธิปัตติคือ ฉันทะ) กล่าวคือ ฉันทะที่ต้องการจะทำ (บุญหรือบาป) ซึ่งเป็นไปทำให้ธรรมที่เกิดร่วมกันในบุญและ บาปนั้นๆ เนื่องจากตนและประคับประคองหน้าที่ไว้ได้เสมอเหมือนห้วงน้ำใหญ่พัดพาต้นหญ้า ใบไม้

^๗ พระพุทธโฆสเถระ, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, หน้า ๑๑๔๒.

^๘ พระพุทธทตเถระ, อภิธัมมวาทาร, (กรุงเทพมหานคร: ห้างหุ้นส่วนจำกัด ไทยรายวันการพิมพ์, ๒๕๔๙), หน้า ๒๐๔.

^๙ พระคันธสาราภิวังศ์, โพธิปักขิยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๕, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทบุญศิริการพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๖๐.

และขะลอลไป ด้วยการกระตุ้นเตือนก่อนอย่างนี้ว่า “ผู้มีฉันทะจะทำการใดไม่สำเร็จหรือ” หรือ ด้วยฉันทะที่เคยชองเสพติมาก่อนในอดีตชาติเป็นเหตุ^{๑๐}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๑๑} ได้กล่าวไว้ในหนังสือ พุทธธรรม ว่า ฉันทะในที่นี้ หมายถึง กุศลธรรมฉันทะที่เรียกสั้น ๆ ว่า กุศลฉันทะ หรือ ธรรมฉันทะ กุศลฉันทะ แปลว่า ฉันทะใน กุศลธรรม คือความชอบ ความอยากในสิ่งที่ดีงาม กุศลฉันทะ แปลว่า ฉันทะในกุศล ถึงแม้จะตัด คำว่าธรรมออกก็มีความหมายเท่าเดิม คือตรงกับกุศลฉันทะนั้นเอง กุศล แปลว่า ดีงาม ฉลาด เกื้อกูล คล่อง สบาย ไร้โรค เอื้อต่อสุขภาพ ได้แก่ สิ่งที่เกิดแก่ชีวิตจิตใจ สิ่งที่เป็นผลดีเกื้อกูล แก่ความเจริญงอกงามในทางที่เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขทั้งแก่ตนและคนอื่น ส่วนธรรมฉันทะ แปลว่า ฉันทะในธรรม หรือความต้องการธรรม คำว่า ธรรม ที่มาในคำว่า กุศลธรรม มีความหมายกลางๆ คือแปลว่า สิ่ง หรือ หลัก แต่เมื่อแยกออกมาใช้ลำพังเดี่ยวๆ ก็อาจแปลความหมายได้กว้างขึ้น ความหมายหลักของธรรมในกรณีนี้มี ๒ อย่างคือ ความจริง และ ความดี-งาม สิ่งที่ดีงาม หรือ ภาวะที่ดีงาม ธรรมฉันทะจึงแปลได้ว่า ฉันทะในความจริง ฉันทะในความดีงาม หรือ ความต้องการ ความจริง ความต้องการสิ่งที่ดีงาม

พระมหาปรีชา ปภสฺสโร^{๑๒} ได้กล่าวไว้ในหนังสือ หลักธรรมพุทธศาสนา สำหรับทุกชีวิต ไว้ว่า อธิบาป ๔ เป็นคุณธรรมสำคัญที่ผู้หวังสำเร็จในชีวิตจะต้องปลูกฝังให้มีประจำใจ คนที่มี คุณธรรมเหล่านี้ประจำใจ หรือฝึกฝนตนเองให้หัดคิดหัดทำตามหลักอธิบาปสี่อยู่เป็นประจำ จนเป็น ความเคยชินแล้ว ก็จะได้ชื่อว่าเป็นผู้มีนิสัยใฝ่ความสำเร็จ คนเช่นนี้ทำอะไรก็ประสบความสำเร็จ

พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม)^{๑๓} ได้ทำการวิจัยเรื่อง "การศึกษาวิริยวาทใน พระพุทธศาสนา" พบว่า วิริยะ (ความเพียร) คือความอาจหาญในการทำงาน หรือ กิริยาของผู้อาจหาญ ในการทำงาน ความจริงบุคคลที่ก่อปรด้วยวิริยะเป็นผู้อาจหาญในการทำงาน ย่อมสำคัญการทำงานที่แม้จะ ใหญ่ว่าเล็ก แม้จะยากกว่าง่าย แม้จะหนักกว่าเบา ไม่คำนึงถึงความยากลำบากของตน ประคับประคอง ภายกับจิตอยู่เสมอเพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปได้ วิริยะจึงทำให้บุคคลเป็นไปอย่างนั้น และเป็นกิริยา แห่งกายกับจิตของบุคคลที่เป็นไปเหมือนอย่างนั้น อีกอย่างหนึ่ง วิริยะ คือสภาวะพึงให้เกิดขึ้นด้วยวิธี

^{๑๐} พระคันธสาราภังค์ (แปล), **อภิธัมมัตถสังคหะและปรมัตถทีปนี**, (กรุงเทพมหานคร: ตาลกุด, ๒๕๔๖), หน้า ๖๕๔.

^{๑๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับแก้ไขปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๔๙๓.

^{๑๒} พระมหาปรีชา ปภสฺสโร, **หลักธรรมพุทธศาสนา สำหรับทุกชีวิต**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัทพิภรณ์ จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๕๗.

^{๑๓} พระครูวิรัช วิริยธมฺโม (เที่ยงธรรม), “การศึกษาวิริยวาทในพระพุทธศาสนา”, หน้า ๒๓.

คือนัย กล่าวคือ อุบาย ได้แก่การกระตุ้นเตือนในเบื้องต้นว่า “ผู้มีวิริยะจะไม่สำเร็จการงานอะไรหรือ” อีกนัยหนึ่ง วิริยะ คือสภาวะทำให้ผู้ถึงพร้อมด้วยวิริยะนั้นชวนขวยเป็นพิเศษ โดยมีประโยชน์ตนและประโยชน์ท่าน เป็นต้น

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้ให้ความหมายของอิทธิบาทไว้ว่า อิทธิบาท หมายถึง คุณเครื่องให้ถึงความสำเร็จ คุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จแห่งผลที่มุ่งหมาย^{๑๔}

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี^{๑๕} ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง “ทศบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท” อปทานกล่าวเพียงว่า ให้กระทำให้ถึงที่สุด พุทธวงศ์อธิบายเพิ่มเติมว่า ควรรักษาไว้ให้อยู่ตลอดกาล เปรียบเทียบได้กับ ราชสีห์ผู้มีความเพียรเสมอกันทั้งในเวลา นิ่ง ยืน เดิน จากตัวอย่างนี้เราจะสันนิษฐานได้ว่า คำว่า “วิริยะ” ในที่นี้ไม่ได้หมายถึง “ความเพียร” ในความหมายถึง ความพยายามที่จะกระทำให้สิ่งใดสิ่งหนึ่งอย่างที่เราเข้าใจในปัจจุบัน แต่น่าจะหมายถึง พละกำลัง ความกระตือรือร้น (energy, being active) ว่าตามรูปศัพท์แล้ว วิริยะ มาจาก วีระ แปลว่า ภาวะของผู้ที่แข็งแรง (state of a strong man) และจะเห็นว่า เปรียบเทียบราชสีห์มีวิริยะเฉพาะเวลานิ่ง ยืน และเดิน เวลานอนนั้นไม่ต้องใช้พละกำลัง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้อธิบายว่า อิทธิบาท คือ คุณเครื่องให้สำเร็จความประสงค์ ๔ อย่าง ซึ่งเป็นหลักอันใกล้เคียงกับหลักการพึ่งตนเอง แต่แสดงให้เห็นว่าพึ่งตนเองอย่างไร ทำอย่างไรจึงจะสำเร็จ ซึ่งคำว่า อิทธิ นอกจากจะแปลว่าสำเร็จแล้ว ยังแปลว่าฤทธิ์ของมนุษย์ที่แสดงได้ จะโดยวิธีทางวิทยาศาสตร์หรือจิตตศาสตร์ก็ตาม ซึ่งต้องอาศัยหลักอิทธิบาท ๔

สุชีพ ปุญญานุภาพ ได้ให้คำแปลของอิทธิบาท ๔ ไว้ ๒ ทางคือ ทางหนึ่งแปลว่าข้อปฏิบัติให้บรรลุถึงฤทธิ์ (Basis of Psychic Power) อีกอย่างหนึ่งแปลว่า ข้อปฏิบัติให้บรรลุถึงความสำเร็จ (Law of Success)^{๑๖}

นางสาวพรทิพา กุฎุมพินานนท์^{๑๗} ได้ทำวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาและการพัฒนาคน” พบว่า วิธีการพัฒนาคนตามแนวพระพุทธศาสนา

^{๑๔} พระมหาสอนประจันต์ เสียงเย็น, “การปฏิบัติตามบทบาทในการพัฒนาจิตใจของประชาชนของพระสังฆาธิการ ในจังหวัดมุกดาหาร”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๔๘), หน้า ๕๕.

^{๑๕} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๕๓.

^{๑๖} อ่างใน บุญมี บุญเยี่ยม, “ศึกษาการนำอิทธิบาท ๔ ไปใช้ในการทำงานของพนักงานศูนย์ควบคุมการบินภูเก็ต บริษัท วิทยุการบินแห่งประเทศไทย จำกัด”, วิทยานิพนธ์ปริญญาการศึกษามหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยทักษิณ, ๒๕๔๔), หน้า ๒๓.

ซึ่งพบว่าพฤติกรรมกาปฏิบัติธรรมหลังการเรียนรู้สูงขึ้น หรือดีขึ้น เช่น มีความรับผิดชอบในการปฏิบัติหน้าที่ มีความพร้อมที่จะช่วยเหลือผู้อื่นเมื่อมีโอกาส มีความเมตตาต่อสัตว์โลก มีความตั้งใจทำงานและตรงต่อเวลามากขึ้น คุณแลทรัพย์สินของตนเองและผู้อื่น เป็นต้น วิธีพัฒนางานด้วยอิทธิบาท ๔ ประการคือ ต้องประกอบด้วยจิตใจที่ตั้งมั่น จดจ่อ ใจรักในงานที่ทำ เรียกว่า ฉันทะ มีวิริยะอุตสาห พากเพียร พยายามทำงานนั้นให้สำเร็จ เรียกว่า วิริยะ หมั่นพิจารณาทบทวนการปฏิบัติงานนั้นอยู่เสมอ เรียกว่า จิตตะ และประเมินผลงานว่าบรรลุวัตถุประสงค์หรือไม่ เรียกว่า วิมังสา

จากความหมายข้างต้นนี้พอสรุปได้ว่า อิทธิบาท หมายถึงคุณธรรมอันเป็นรากฐานที่จะนำบุคคลผู้ปฏิบัติตามไปสู่ความสำเร็จที่ตั้งเป้าหมายไว้

๓.๑.๒ ทฤษฎีที่เกี่ยวข้องกับหลักอิทธิบาท ๔

๑. ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมของ ดวงเดือน พันธุนาวัน

ดวงเดือน พันธุนาวัน ได้ศึกษาและวิเคราะห์สาเหตุของพฤติกรรมคนดีและคนเก่งสามารถสรุปออกมาในรูปของทฤษฎีต้นไม้จริยธรรมซึ่งวิเคราะห์ได้ว่ามีองค์ประกอบทางจิตเกี่ยวข้องอยู่ ๘ จิตลักษณะ โดยแบ่งเป็น ๒ ประเภท คือ จิตลักษณะที่เป็นพื้นฐานทางจิต ๓ ด้าน และลักษณะที่เป็นสาเหตุทางจิตอีก ๕ ด้าน ซึ่งมีความเชื่อมโยงกัน เมื่อนำไปประกอบเป็นภาพต้นไม้จะแบ่งเป็น ๓ ส่วน คือ ๑) ส่วนดอกและผลไม้บนต้นไม้ ๒) ส่วนลำต้นของต้นไม้ ๓) ส่วนรากของต้นไม้ มีรายละเอียดดังนี้

๑.) ส่วนดอกและผลไม้บนต้นไม้ คือ พฤติกรรมประเภทต่างๆ ที่รวมเข้าเป็นพฤติกรรมของคนดีคนเก่ง พฤติกรรมของพลเมืองดี พฤติกรรมการกระทำความดีและละเว้นความชั่ว พฤติกรรมที่เอื้อต่อการพัฒนาประเทศ และพฤติกรรมการทำงานอาชีพอย่างขยันขันแข็งเพื่อส่วนรวมผลที่ออกมาเป็นพฤติกรรมต่างๆ ที่น่าปรารถนา^{๑๗} มีสาเหตุมาจากจิตที่เป็นส่วนของต้นไม้ และลักษณะทางพื้นฐานทางจิตที่เป็นส่วนของรากต้นไม้

๒.) ส่วนลำต้นของต้นไม้ คือ สาเหตุทางจิตของพฤติกรรมประกอบด้วยจิตลักษณะ ๕ ด้าน ได้แก่

^{๑๗}นางสาวพรทิพา กุญชรพินานนท์, “การศึกษาวิเคราะห์กระบวนการเรียนรู้ในพระพุทธศาสนาและการพัฒนาคน”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๕๕.

๒.๑ การใช้เหตุผลเชิงจริยธรรม คือ มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความรับผิดชอบต่อนหน้าที่มีระเบียบวินัย มีความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ เห็นแก่ประโยชน์ส่วนรวม ประเทศชาติมนุษยชาติและหลักการมากกว่าประโยชน์ส่วนตน

๒.๒ จิตลักษณะมุ่งอนาคตและควบคุมตน คือ รู้จักคาดการณ์ไกล รู้จักควบคุมตัวเองได้ สามารถอดได้รอได้ มีความภูมิใจในการทำความดี แม้จะไม่มีคนอื่นเห็น

๒.๓ ความเชื่ออำนาจในตน คือ เชื่อว่าผลที่เกิดกับตนมาจากการกระทำของตนเอง ไม่ใช่เกิดจากความบังเอิญ หรือโชคเคราะห์ สิ่งศักดิ์สิทธิ์หรือบุคคลอื่นบันดาลให้

๔. แรงจูงใจใฝ่สัมฤทธิ์ คือ มีความมุ่งมั่น ในการที่จะทำงานให้สำเร็จตามจุดมุ่งหมายโดยไม่ ย่อท้อ

๕. ทักษะ คุณธรรม ค่านิยม คือ (ที่เกี่ยวข้องกับพฤติกรรม หรือค่านิยมนั้นๆ) คือ มองเห็น และเข้าใจในคุณค่า ประโยชน์ ความดีของการปฏิบัติหน้าที่เกิดความพึงพอใจ มีความพร้อมที่จะมีพฤติกรรมการทำงานที่มีประสิทธิภาพ

๓. ส่วนรากของต้นไม้ คือ ลักษณะพื้นฐานทางจิตใจของพฤติกรรมประกอบด้วย จิตลักษณะ ๓ ด้าน ได้แก่

๓.๑ สติปัญญา คือ ความเฉลียวฉลาดมีการรู้คิดที่เหมาะสมกับอายุเมื่อเป็นผู้ใหญ่ก็มีความสามารถทางความคิดที่เป็นนามธรรมขั้นสูงได้ กล่าวคือ คิดแบบเป็นระบบได้เมื่อผู้ใหญ่

๓.๒ มีสุขภาพจิตที่ดี ได้แก่ มีความสุขในการทำงาน มีการปรับตัวที่ดี มีความวิตกกังวลน้อยเหมาะสมกับเหตุการณ์ มีอารมณ์มั่นคง มีความพึงพอใจในสภาพแวดล้อมของการทำงาน

๓.๓ มีประสบการณ์ทางสังคมสูง คือ การเข้าใจมนุษย์และสังคม รู้จักเอาใจเขามาใส่ใจเรา ได้รับประสบการณ์อย่างเพียงพอเหมาะสมตามอายุถ้าบุคคลมีลักษณะทางจิตใจ ๓ ด้าน ที่เป็นส่วนรากของต้นไม้ในปริมาณที่สูงเหมาะสมกับอายุ และอยู่ในสภาพแวดล้อมทางบ้าน ทางโรงเรียน และทางสังคมที่เหมาะสม ก็จะเป็นผู้ที่มีความพร้อมที่จะพัฒนาทางจิตลักษณะทั้ง ๕ ด้าน อันเป็นสาเหตุทางจิตใจที่เป็นส่วนลำต้นของต้นไม้ได้^{๑๔}

๒. ทฤษฎีพัฒนาการทางจริยธรรมของเพค (Peck)^{๑๕} ได้แบ่งขั้นของพัฒนาการทางจริยธรรมไว้ ดังนี้

^{๑๔} ดวงเดือน พันธมนาวิน, ทฤษฎีต้นไม้จริยธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๔, (กรุงเทพมหานคร: องค์การสงเคราะห์ทหารผ่านศึก, ๒๕๔๔), หน้า ๒.

ขั้นที่ ๑ ไม่มีจริยธรรมอะไรเลยขาดความรู้ ความสำนึกกว่าสิ่งใดก็ตามที่ตัวเองกระทำลงไปนั้นมีผลดีหรือผลเสียต่อบุคคลอื่นอย่างไร ผู้มีจริยธรรมอยู่ในขั้นนี้ได้แก่ ทารก ในหมูนักเรียนอาจมีอยู่บ้างแต่ก็น้อย

ขั้นที่ ๒ เป็นการกระทำด้วยตนเอง เอาใจใส่ในเรื่องของตนเองว่าตนเองมีความต้องการอะไรบ้าง ทำตามอารมณ์หรือความพอใจของตนเองฝ่ายเดียว ทั้งๆ ที่รู้ว่าสิ่งที่ตนพอนั้นคนอื่นไม่พอใจ

ขั้นที่ ๓ เป็นการกระทำตามเพื่อนฝูง หรือทำตามแบบแผนที่หมู่คณะเขาปฏิบัติกันโดยไม่ใคร่ไตร่ตรองว่าสิ่งที่ทำนั้นดีหรือเลว เป็นผลเสียแก่บุคคลอื่นไหม

ขั้นที่ ๔ เป็นการกระทำตามระเบียบแต่ขาดความเข้าใจในเรื่องเหตุผลว่าทำไมต้องทำสิ่งนั้น

ขั้นที่ ๕ เป็นการกระทำอย่างมีเหตุผลและมีสติสัมปชัญญะขั้นนี้เป็นขั้นสูงสุด เป็นการปฏิบัติที่เป็นผลดีต่อทุกๆ คน แม้ว่าบางครั้งจะละเมิดระเบียบแบบแผนหรือผิดไปจากหลักการปฏิบัติตามหมู่คณะก็ตาม^{๒๐}

๓.๑.๓ องค์ประกอบของอิทธิบาท ๔

องค์ประกอบของอิทธิบาท ๔ ในความหมายของพระพุทธศาสนานั้น มีการกล่าวเอาไว้อย่างมากมาย แต่หลักๆ แล้วจะมีความหมายที่เป็นแก่นแท้ในการปฏิบัติเอให้เห็นชอบเพียง ๔ อย่าง^{๒๑} คือ

๑. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยฉันทะสมาธิและปธานสังขาร
๒. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิริยะสมาธิและปธานสังขาร
๓. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยจิตตะสมาธิและปธานสังขาร
๔. ภิกษุในธรรมวินัยนี้เจริญอิทธิบาทที่ประกอบด้วยวิมังสาสมาธิและปธานสังขาร

ภิกษุทั้งหลาย^{๒๒} อิทธิบาท ๔ อันชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งเปื้อแล้ว ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่าเปื้ออริยมรรคเครื่องให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ อิทธิบาท ๔ อันชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งปรารภแล้ว

^{๒๐} นางสาวณิชาภัทร เงินจัตุรัส, “การประยุกต์หลักอิทธิบาท ๔ ใช้ในการจัดการเรียนรู้ของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๔-๖ โรงเรียนวรรณรัตน์ศึกษา อำเภอมะนัง จังหวัดขอนแก่น”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต** (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๗.

^{๒๑} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑/๓๔๒.

^{๒๒} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๙/๒๕๗.

ชนเหล่านั้นชื่อว่า บรรดาอริยมรรคเครื่องให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ อธิบาต ๔ เป็นไฉน
ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอธิบาตประกอบด้วยฉันทสมาธิและปธาน
สังขาร... วิริยสมาธิ... จิตตสมาธิ... วิมังสาสมาธิและปธานสังขาร อธิบาต ๔ เหล่านี้ อันชน
เหล่าใดเหล่าหนึ่งเบื่อแล้ว ชนเหล่านั้นก็ชื่อว่าเบื่ออริยมรรคที่ให้ถึงความสิ้นทุกข์โดยชอบ อธิบาต ๔
เหล่านี้ อันชนเหล่าใดเหล่าหนึ่งปรารถแล้ว ชนเหล่านั้นชื่อว่าปรารถอริยมรรคที่ให้ ถึงความสิ้นทุกข์
โดยชอบ

๑. ฉันทะ

ฉันทะเป็นหลักธรรมข้อที่ ๑ ในอธิบาต ๔ ตามปกติเมื่อมีฉันทะแล้ว คุณธรรมข้ออื่นๆ
ในอธิบาต ๔ จะตามมาเอง

ฉันทะเป็นหลักธรรมเริ่มต้นแห่งความสำเร็จของอธิบาต ๔ ซึ่งเป็นเหตุหรือเครื่องมือ
ที่นำไปสู่ความสำเร็จ ฉันทะ หมายถึง ความพอใจ ความสนใจ ความชอบใจ การศึกษาวิชาใน
แขนงใดๆ ก็ตามถ้าวิชานั้นเป็นที่ถูกใจ ชอบใจ และ สนใจ แล้วก็จะศึกษาและกระทำให้สำเร็จด้วยดี
ได้โดยง่าย ตรงกันข้ามถ้าถูกบังคับให้ทำ งานใดก็ตามการศึกษาหรือการทำงานให้ได้ดียาก หรือ
บางครั้งอาจไม่มีความสำเร็จเลยก็ได้ ฉะนั้น ความพอใจหรือความสนใจจึงเป็นหลักการเบื้องต้นที่จะ
นำเราไปสู่ ความสำเร็จ

ฉันทะ หมายถึง ความพอใจ ความรักใคร่ในสิ่งที่กระทำ ให้บุคคลปลุกฝังความพอใจใน
การศึกษาเล่าเรียน ในหน้าที่และอาชีพ ในการประพฤติปฏิบัติความดีทั้งหลาย แม้จะไม่มี ความ
พอใจมาก่อน เมื่อใช้ปัญญาพิจารณาให้เห็นประโยชน์เรื่องเหล่านั้น และปลุกฝังความพอใจให้
เกิดขึ้น บุคคลไม่ว่าจะทำอะไรก็ตาม มีความพอใจเป็นบันไดขั้นแรก ที่จะนำไปสู่ความสำเร็จในสิ่งที่
กระทำ^{๒๓}

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๒๔} ได้ให้ความหมายของฉันทะ หมายถึง ความพอใจ
ความมีใจรักในสิ่งที่กระทำ และพอใจใฝ่รักในจุดหมายของสิ่งในสิ่งที่ทำนั้นๆ ให้สำเร็จ อยากให้งาน
นั้นหรือสิ่งนั้นหรือสิ่งนั้นบรรลุจุดหมาย ความหมายในหลักธรรมก็คือ ความรัก ความใฝ่ใจ
ปรารถนาต่อความดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ซึ่งเป็นจุดหมายของผู้กระทำ หรือจะเข้าถึงด้วยการ
กระทำนั้น หรืออยากให้ภาวะดีงามเต็มเปี่ยมสมบูรณ์ ของสิ่งนั้นของงานนั้นเกิดมีจริงขึ้น อยากให้
สำเร็จผลตามจุดหมายที่ดีงามนั้น ความอยากที่เป็นฉันทะนี้ เป็นคนละอย่างกับความอยากได้สิ่งนั้นๆ
มาเสพสวดยหรือเอามาเพื่อตัวตนในรูปแบบใดรูปแบบหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า ตัณหา ความอยากในฉันทะ

^{๒๓} สติธรม พงษ์พัฒน์, “ผลการเล่นตามมุมประสบการณ์ด้วยสื่อธรรมชาติที่มีต่อพฤติกรรมอธิบาต ๔
ของเด็กปฐมวัย”, วิทยานิพนธ์การศึกษาระดับบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๕.).

^{๒๔} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พุทธธรรม ฉบับแก้ไขปรับปรุง, หน้า ๘๔๒.

นั่นทำให้เกิดสุข อยากได้ผลตามกฎธรรมชาติความชื่นชม เมื่อเห็นสิ่งนั้น งานนั้นบรรลุความสำเร็จ เข้าถึงความสมบูรณ์ อยู่ในภาวะที่ติงามหรือพูดแยกออกไปว่าขณะเมื่อทำสิ่งนั้น หรือความรู้สึกโปร่งโล่ง ผ่องใส เบิกบาน แผลออกไปไร้อิสระ ของเขต ส่วนความอยากในตัณหาทำให้เกิดทุกข์ ความฉ่ำชื่นใจที่เศร้าหมอง หมกตัว กิดกัน กั้นตนไว้ในที่คับแคบ และมักติดตามด้วยความหวงแหน ห่วงกังวล เศร้าเสียตายและหวนกลัว

๒. วิริยะ

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๒๕} ได้อธิบายเกี่ยวกับ วิริยะ ว่า วิริยะ ความพากเพียร คือ ขยันหมั่น ประกอบ หมั่น กระทำสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็ง อดทน เอาธุระ ไม่ทอดทิ้ง ไม่ทอดลอย ก้าวไปข้างหน้าจนกว่าจะสำเร็จ

พุทธทาสภิกขุ และปัญญานันทภิกขุ ได้อธิบายว่า วิริยะ ต้องมีความเพียรหมั่น คือ เมื่อมีกำลังใจเป็นสิ่งสำคัญแล้ว ต่อไปก็มีความมั่น ในความเพียร ภาษาบาลี เรียกว่า วิริยะ พระพุทธภิกษิต ที่ว่า วิริเย ทุกขมจเจติ คนที่จะพ้นทุกข์ได้เพราะความเพียร หรือว่าคำที่พระมหาชนก กล่าวว่า วายเมเถว ปุริโส ยาว อดทนสส นิปปทา เกิดเป็นคนต้องทำเรื่องไป จนกว่า จะถึงจุดหมายปลายทาง บุคคลผู้ที่มีความเพียรนั้นย่อมไม่กลัวต่ออุปสรรค ไม่กลัวต่อความลำบาก ไม่กลัวต่ออะไรทั้งสิ้น เมื่อเราจะไปแล้วก็ไปให้ตามจุดที่เราตั้งไว้ แต่ขอให้ตั้งจุดมุ่งหมายในทางที่ติงาม ไม่ตั้งจุดมุ่งหมายที่เกิดความเดือดร้อนแก่ใคร และความเพียรนั้นต้องเพียรสม่ำเสมอ ไม่ใช่เพียรชั่วครั้ง ชั่ว คราว ดังที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงตักเตือนว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย เมื่อเธอยังไม่ถึงจุดหมาย ที่เธอต้องการ อย่าละความเพียรเป็นอันขาด”

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๒๖} ได้อธิบายเกี่ยวกับ วิริยะไว้ดังนี้ วิริยะ ความเพียร ได้แก่ ความอาจหาญแกลักล้าบากบั่น ก้าวไปใจสู้ไม่ย่อท้อไม่หวั่น กลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้วแม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุล่วงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจให้เวลายาวเท่านั้นปี เท่านั้นเดือน เขาก็ไม่ทอดลอย กับเห็นเป็นสิ่งที่ท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ ส่วนผู้ที่ขาดความเพียรอยากบรรลุความสำเร็จเหมือนกัน แต่พอได้ยินว่าต้องใช้เวลาเป็นปีก็หมดแรงถอยหลัง คนที่มีความเพียรเท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่ มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้เรียกว่าวิริยสมาธิ พร้อมทั้ง มีปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน

^{๒๕} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔๔.

^{๒๖} อ้างแล้ว, หน้า ๘๔๔.

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ^{๒๗} ได้ตรัสถึงคำว่า วิริยะ (ความเพียร) ว่า ท่านใดถึงพร้อมด้วยความพยายามโดยธรรม ไม่จมลงในห้วงมหรณพ ซึ่งประมาณมิได้เห็นปานนี้ ด้วยกิจคือ ความพากเพียรของบุรุษ ท่านนั้นจงไปในสถานที่ที่ใจของท่านยินดีนั้นเถิด และว่าบุคคลเมื่อกระทำความเพียร แม้จะตายก็ไม่เชื่อว่าเป็นหนี้ในระหว่างหมู่ญาติเทวดา และบิดามารดา อนึ่ง บุคคลเมื่อทำกิจของผู้ชาย ย่อมไม่เดือดร้อนในภายหลัง

สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี^{๒๘} ทรงพระราชนิพนธ์เรื่อง "ทศบารมี ในพุทธศาสนาเถรวาท" ได้อธิบายให้ความหมายคำว่า วิริยะ หมายความว่าความพยายามที่เรียกว่า วิริยะ แปลว่า ความเพียร อันจัดเป็นพระบารมีข้อหนึ่งของพระสัมมาสัมพุทธเจ้าที่ได้ทรงบำเพ็ญเป็นลำดับ คำว่า วิริยะ หรือความเพียร ตามศัพท์ แปลว่า ความเป็น วีระ คือ คนกล้า หมายความว่า กล้าทั้งในทางไม่ทำ ทั้งในทางที่ทำจึงยังเป็นคำกลางๆ ซึ่งพุทธทาสภิกขุ ได้อธิบายเพิ่มเติมว่า วิริยะ คือความเพียรที่จะกล้าบากบั่น มีความหมายเป็นความกล้าหาญ ความเข้มแข็ง ความพยายาม ความไม่ยอมหยุด ความไม่ถอยหลัง และความก้าวไปข้างหน้า ความหมายมากมายเหล่านี้ล้วนเป็นชื่อของความเพียร ซึ่งสามารถใช้แทนกันได้ รวมไปถึงคำว่าพระราช หรือกษัตริย์ ก็มีความหมายเดียวกัน ดังประโยคที่ว่า เกิดมาเป็นบุรุษ ต้องเพียรไปจนกว่าจะพบความสำเร็จ การทำงานด้วยวิริยะเป็นธรรมอย่างหนึ่ง วิริยะ ชนิดที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า “วิริเยน ทุกขมจเจติ” (คนล่วงทุกข์เสียได้ด้วยเพราะวิริยะ) ส่วนที่เป็นข้อปฏิบัติหรือเป็นปฏิบัติ ของความเพียร คือ ความเกียจคร้าน ตามศัพท์ว่า โกสขช ความนอนจม เมื่อกำจัดความเกียจคร้านได้แล้ว จึงจะมีความเพียรขึ้นได้ และความเพียรจะหายไปเมื่อความเกียจคร้านเกิดขึ้นมาก ลักษณะของความทรงตัวอยู่อย่างเข้มแข็งของความเพียร เรียกว่า ธาตุ กำหนดเป็น ๓ วาระ คือ เริ่มต้น (อารมณธาตุ) ดำเนิน (นิกมณธาตุ) ก้าวไปข้างหน้า (ปรกมณธาตุ) ส่วนเหตุของความเกียจคร้าน ที่ควรละมีหลายอย่าง เช่น ความติดสุข ความสุขสบาย ความกลัวลำบากตรากตรำ ความมั่งง่าย ความผัดวันประกันพรุ่ง เป็นต้น

วสิน อินทสระ ได้ให้ความหมายของ วิริยะ แปลตามตัวอักษรว่าความเป็นผู้กล้า คือ แก่กล้าในกิจที่ทำไม่ย่อท้อ ย่อหย่อน ทำกิจด้วยกำลังทั้ง หด มีความบากบั่นมั่นคง (ทพฺพปรกโม) ไม่ท้อทั้งธุระกลางคัน หรือละทิ้งงานเสียกลางคัน (อนิกขิตตธโร) มีความเพียรอยู่เสมอไม่จับจด หรือหยุดงานเสีย ทำจนกว่าจะถึงจุดหมายนั้นๆ (อารทวิริโย) ชื่อว่าความเพียร สัตว์ทั้งหลายควรทำ (วิริยํ นามเต สุตเตหิ กตตพฺพ) ความเพียรเป็นสิ่งที่นักปราชญ์สรรเสริญ เมื่อบุคคลได้ทำความเพียร

^{๒๗} พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวภูมิพลอดุลยเดชฯ, “พระราชนิพนธ์เรื่อง พระมหาชนก”, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร: บริษัท อมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง จำกัด (มหาชน), ๒๕๔๐), หน้า ๗๙.

^{๒๘} สมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี, “ทศบารมีบารมีในพุทธศาสนาเถรวาท”, หน้า ๕๓.

เต็มกำลังของตนแล้วถึงไม่สำเร็จ ใครเล่าจะตำหนิได้ นักปราชญ์ตำหนิคนที่ล้มเหลว เพราะความเพียรย่อหย่อนนั่นเอง

สุทธิพงษ์ ศรีวิชัย กล่าวว่า วิริยะ คือ ความเพียร ขยันหมั่นประกอบสิ่งนั้นด้วยความพยายาม เข้มแข็งอดทน เอาธุระ ไม่ทอดทิ้ง จัดเป็นการฝึกหัดอบรมตนเองให้มีศักยภาพในการทำงาน หรือ การเรียนที่มีประสิทธิภาพที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไปเป็นขั้นๆ หรือเป็นระดับๆ ไป^{๒๙}

๓. จิตตะ

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๓๐} กล่าวว่า จิตตะ ความคิดจดจ่อ หรือเอาใจฝักใฝ่ ได้แก่ ความมีจิตผูกพัน จดจ่อ ฝักใฝ่เรื่องนั้น ใจอยู่กับงานนั้น ไม่ปล่อยไม่ห่างไปไหน ถ้าจิตตะเป็นไปอย่างแรงกล้าในเรื่องใด เรื่องหนึ่ง หรืองานใดงานหนึ่ง คนผู้นั้นจะไม่สนใจรับรู้เรื่องอื่นๆ ใครพูดอะไรในเรื่องอื่นๆ ไม่สนใจ แต่ถ้าพูดเรื่องงานนั้นจะสนใจเป็นพิเศษทันที บางทีจัดทำเรื่องนั้นงานนั้น ชุลก่วนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืน ไม่เอาใจใส่ร่างกายการแต่งเนื้อแต่งตัว อะไรจะเกิดขึ้นก็ไม่สนใจ เรื่องอื่นเกิดขึ้นไกลๆ บางทีไม่รู้ ทาจนลืมนวันลืมนคืน ลืมกินลืมนอนความมีใจจดจ่อฝักใฝ่เช่นนี้ย่อมทำให้สมาธิเกิดขึ้น จิตจะแน่วแน่ แนบสนิทในกิจที่ทามีกำลังมากเฉพาะสาหรับกิจนั้น เรียกว่า จิตตสมาธิ

บุญมี แทนแก้ว กล่าวว่า จิตตะ คือ ความคิดหรือตั้งใจรับรู้ในสิ่งที่ทำและทำสิ่งนั้นด้วยความคิด ไม่ปล่อยให้จิตใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอยไป

ไพฑูรย์ สีนลารัตน์ กล่าวอธิบาย จิตตะ ไว้ ดังนี้ จิตตะ ผู้บริหารต้องใส่ใจฝักใฝ่รับผิดชอบทุกอย่างในโรงเรียน ผู้บริหารต้องมีความตั้งใจ มีความมั่นใจแน่วแน่ในอันที่จะวางตัวให้เป็นตัวอย่างทางคุณธรรมและจริยธรรมแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา ตลอดทั้งทำตนเป็นตัวอย่างที่ดีของสังคม ผู้บริหารต้องหนักแน่นและซื่อสัตย์ต่อตัวเองและผู้อื่นเสมอ จิตตะ คือความเอาใจใส่ คนที่มีจิตตะเป็นคนไม่ปล่อยปะละเลยกับงานของตน

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๓๑} จิตตะ หมายถึง จิตใจที่จดจ่อ เอาใจใส่ ตั้งใจ แน่วแน่ในการทำงาน เอาใจฝักใฝ่ในสิ่งนั้น ไม่วางธุระ และเป็นความคิดไม่ฝักใฝ่ไม่ปล่อยใจฟุ้งซ่านเลื่อนลอย ในการทำงานจะต้องเอาใจใส่กับงานไม่ปล่อยปะละเลยงานของตน คอยตรวจตรางานอยู่เสมอ เป็นการอุทิศตนกับงานที่ทา ในการสร้างเสริมจิตตะให้เกิดในตัวบุคคลนั้น จะต้องชี้ให้เห็นความสำคัญของงาน

^{๒๙} อ่างใน พระจิรศักดิ์ บุญฤทธิ์, “ผลการใช้กิจกรรมกลุ่มด้วยหลักอิทธิบาท ๔ ที่มีต่อพฤติกรรมความรับผิดชอบ ในการเรียนของนักเรียนชั้นประถมศึกษาปีที่ ๓”, สารนิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ, ๒๕๕๔).

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔๔.

^{๓๑} อ่างแล้ว, หน้า ๘๔๔.

ที่ทำว่า งานนั้นมีความสำคัญต่อชีวิต ต่อสังคม ต่อประเทศชาติ ต่อโลก จิตตะจึงมีความจำเป็นอย่างยิ่ง ที่จะทำงานนั้นสำเร็จลงได้อย่างสมบูรณ์ด้วยการมุ่งมั่นในงานที่ทำนั้น

พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ)^{๓๒} กล่าวถึงการใช้อิทธิบาท ๔ ที่เป็นฐาน ในส่วนที่เกี่ยวกับจิตตะไว้ว่า คำว่าเอาใจใส่หมายถึง ความว่า ใจจดจ่ออยู่กับเรื่องนั้น เช่น ในเรื่องที่เราจะคิดจะค้นจะปฏิบัติในเรื่องอะไรเอาใจคิดไว้เสมอพูดกับตัวเองไว้บ่อยๆ คิดไว้บ่อยๆ กำลังใจมันก็เกิดขึ้นในการที่จะศึกษาในการที่จะปฏิบัติในการที่จะก้าวหน้าไปในทางที่ถูกที่ชอบเพราะมีความคิดจดจ่ออยู่ในเรื่องนั้น เราจะตั้งจุดไว้ ตั้งเข็มไว้ แล้วใจก็อยู่กับเรื่องนั้น อยู่ด้วยปัญญาอยู่ด้วยเหตุผล

พระราชกวี (สุบิน เขมियो ป.ธ.9) ได้อธิบายความหมายของจิตตะไว้ว่า จิตตะ คือ ความเอาใจใส่จดจ่อ ได้แก่ การทำใจให้เข้มแข็ง การทำงานต้องทำงานตามเวลา มีใจจดจ่ออยู่กับงาน มุ่งให้งานสำเร็จ ไม่ทำงานแบบหยุดๆ ทำๆ หากกำลังทำงานอย่างใด ก็ต้องทำงานอย่างนั้นให้สำเร็จ ก่อนจึงทำงานอย่างอื่นต่อไป ผู้บริหารจะต้องอุทิศเวลาให้กับงาน มีใจจดจ่อกับงาน มีการกำหนดตารางในการทำงาน มีปฏิทินปฏิบัติงาน จัดลำดับความสำคัญและความเร่งด่วนของงาน ทำงานอย่างมีระบบและมีแบบแผน มีพลังจิตที่เข้มแข็งไม่ย่อท้อ ท้อแท้ต่อการทำงานติดตามประเมินผลตลอด จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจสรุปได้ว่า จิตตะ คือ ความคิดจดจ่อ เอาใจใส่ ผูกใจจดจ่ออยู่กับหน้าที่และงานที่ทำ มีความมุ่งมั่น มีสมาธิมั่นคงอยู่กับงานที่ทำงานด้วยความไม่ประมาท ไม่ทอดธุระ ไม่ปล่อยปะละเลยในงานที่ทำ ไม่ปล่อยใจให้ฟุ้งซ่าน เลื่อยลอยไปจากงาน บางที่อาจทำงานซุกง่วนอยู่ได้ทั้งวันทั้งคืนจนไม่เอาใจใส่หรือไม่สนใจสิ่งอื่น สนใจที่จะรับรู้แค่เพียงเรื่องเกี่ยวกับงานที่กำลังทำเท่านั้น^{๓๓}

๔. วิมังสา

วิมังสา คือ หมั่นพิจารณาเหตุผลในสิ่งนั้น เป็นการค้นคว้าหาเหตุและผลเมื่อมีอุปสรรคเกิดขึ้นในงาน เป็นการใช้ปัญญาในการนำงาน เพื่อพิจารณาถึงสิ่งที่ได้ทำว่ามีความถูกต้องหรือไม่อย่างไร อะไรควรได้รับการแก้ไขบ้าง จะปรับปรุงงานอย่างไรให้มีความก้าวหน้ายิ่งขึ้น ให้มีผลิตผลเพิ่มขึ้น หรือให้รวดเร็วยิ่งขึ้น ต้องคิดต้องค้นคว้ากันไป วิมังสา คือการค้นคว้าในสิ่งต่างๆ การนำวิมังสามาใช้มีผลให้รู้จักใช้ปัญญาในการแก้ไขปัญหาลดอุปสรรค สามารถปรับปรุงวิธีการทำงานให้ดียิ่งขึ้น สรุปว่า วิมังสา คือการพิจารณาหาเหตุผลเพื่อพัฒนางานที่ทำ

^{๓๒} พระเทพวิสุทธิเมธี (ปัญญานันทภิกขุ), ปาฐกถาธรรม เรื่อง ภาวนาช่วยเสริมเพิ่มกำลังจิต, [Online], แหล่งสืบค้น: <http://www.panya.iirt.net/read/txt/20-11-12.TXT>. [๑๑ กันยายน ๒๕๖๖]

^{๓๓} (อ่างใน) พระมหาวิมลศิริ บัวทอง, “การใช้หลักธรรมอิทธิบาท ๔ ในการบริหารงานของผู้บริหารโรงเรียน ตามความคิดเห็นของครูโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาในกลุ่ม ๗”, วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย, ๒๕๕๒).

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๓๔} กล่าวว่า วิมังสาการสอบสวนไตร่ตรอง ได้แก่ การใช้ ปัญญาพิจารณาตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบหาข้อยิ่งหย่อนเกินเลยบกพร่องหรือขัดข้องในกิจที่ทำ เป็นต้น รู้จักทดลองคิดค้นหาทางแก้ไขปรับปรุง คนที่มีวิมังสาชอบคิดค้นหาเหตุผล ชอบสอบสวน ทดลองการคิดหาเหตุผลและชอบทดลองอย่างนี้ย่อมช่วยรวมจิตให้คอยกำหนดและติดตาม เรื่องที่พิจารณาอย่างติดใจตลอดเวลา เป็นเหตุให้จิตแน่วแน่แล่นดังไปกับเรื่องที่พิจารณา ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลัง เรียกว่าเป็นวิมังสาสมาธิ วิมังสาคือความไตร่ตรองหรือทดลอง ได้แก่นั่นใช้ ปัญญาพิจารณา ใคร่ครวญตรวจหาเหตุผล และตรวจสอบข้อยิ่งหย่อนในสิ่งที่ทำ มีการวางแผนวัดผล คิดค้น วิธีแก้ไขปรับปรุงงาน^{๓๕}

ไพฑูรย์ สินลารัตน์ กล่าวอธิบายวิมังสาไว้ ดังนี้ วิมังสา การไตร่ตรองและให้เหตุผล ใช้สติปัญญาพิจารณาคิดหาเหตุผล รู้จักวิธีการบริหารงาน ให้สำเร็จไปด้วยความเรียบร้อยและทันต่อ เหตุการณ์เมื่อเจอปัญหาใดๆ ผู้บริหารต้องใช้ปัญญา ไตร่ตรอง ไม่รู้วาม รู้จักใช้เหตุผลด้วยตนเอง ก็ควรที่จะกระตุ้นให้ผู้ใต้บังคับบัญชา รู้จักคิด รู้จักไตร่ตรอง พิจารณาสืบค้น อย่างถี่ถ้วน และมี เหตุผลอีกด้วย^{๓๖} วิมังสา หมายความว่า การหาเหตุผลในเรื่องนั้นว่ามีอุปสรรคขัดข้องเราก็ต้องค้นหา เหตุผล จะปรับปรุงงานอย่างไรให้งานก้าวหน้าไปกว่านี้ ให้ผลผลิตเพิ่มขึ้นไปกว่านี้ให้รวดเร็วกว่านี้ การค้นคว้าเป็นเหตุให้เกิดปัญญา เกิดความก้าวหน้าในหลักวิชาที่จะใช้บริหารงานต่อไป การค้นคว้า จะได้รับความรู้และทำให้งานก้าวหน้า สุดยอดของวิธีทำงานให้สำเร็จอยู่ในอิทธิบาทข้อสุดท้ายนี้ คือ วิมังสา แปลว่า การพินิจพิเคราะห์หมายความว่า การทำงานด้วยปัญญา ด้วยสมอง ไม่ใช่สักแต่ว่าทำ คนเราแม้รักงานแค่ไหน บากบั่นปานใด หรือเอาใจจดจ่ออยู่ตลอดเวลาแต่ถ้าขาดการใช้ปัญญา พิจารณางานด้วยแล้ว ผลที่สุดงานก็ค้างคั่งจนได้ ต้องทำกันใหม่ซ้ำไป คนที่ทำงานด้วยปัญญานั้นต้อง ทำให้ถูกกาล ไม่ทำก่อนหรือหลังเวลา ทำให้ถูกลักษณะของงาน วิมังสา หมายถึง การไตร่ตรอง การ สอบสวน เป็นการหมั่นใช้ปัญญาและสติในการไตร่ตรองพิจารณาและเหตุผลในสิ่งนั้นๆ ริเริ่มใช้วิธีการ ใหม่ๆ ตรวจสอบ ความบกพร่องของงาน หาวิธีการแก้ไขปรับปรุงเพื่อช่วยให้งานนั้นง่ายขึ้น การใช้ ปัญญาจะเป็นกุญแจสำคัญที่จะนำความสำเร็จมาสู่งาน^{๓๗} การใช้อิทธิบาท ๔ ที่เป็นฐาน ในส่วนที่ เกี่ยวกับวิมังสาไว้ว่า วิมังสาหมายความว่า ไตร่ตรองค้นคว้าหาเหตุผลในเรื่องนั้น ให้มันรู้ชัดตามสภาพ

^{๓๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๔๕.

^{๓๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต), **ธรรมะกับการทำงาน, พิมพ์ครั้งที่ ๓**, หน้า ๑๘๗.

^{๓๖} ไพฑูรย์ สินลารัตน์, **ความรู้คู่คุณธรรม**, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์, ๒๕๔๒), หน้า ๒๖๕.

^{๓๗} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต, **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔๕.

ที่เป็นจริง อะไรก็ตามที่มันเกิดขึ้นแล้วต้องเอามาพิจารณาแยกแยะวิเคราะห์วิจัยออกไปว่าสิ่งนั้นคืออะไร มันมาจากอะไร เพื่อให้รู้ว่าอะไรเป็นอะไรถูกต้องตามสภาพที่มันเป็นอยู่จริงๆ วิมังสา คือความใคร่ครวญ การใช้เหตุผล ใช้สติ ใช้ปัญญา รู้จักคิด รู้จักอ่าน ว่าสิ่งที่ทำไปนั้นถูกหรือผิดอย่างไร ถ้าสิ่งที่ทำไปได้ผลดีก็ควรจะทำให้มากขึ้น ถ้าสิ่งไหนผิดก็ควรที่จะแก้ไข มันก็จะนำไปสู่ผลหรือความสำเร็จนั่นเอง การตรึงตรองหาเหตุผลในงานนั้นๆ เป็นลักษณะการใช้ปัญญาหาเหตุผล ปัญญา คือ ความรู้ทั่ว รู้แจ้ง ปัญญาเกิดจากการฟัง การคิด การสั่งสอน อบรม เมื่อมีปัญหาแล้วก็นำมาพิจารณาหาเหตุผล คือ พิจารณาทางก้าวหน้า มิฉะนั้นจะเป็นคนล้าหลังเขา เมื่อบริหารจะต้องหมั่นศึกษาหาความรู้ในด้านการบริหาร อาจจะมาจากการฟัง การศึกษาดูงาน การเข้าอบรมในสถานที่และโอกาสต่างๆ หรืออาจมาจากการสังเกตแล้วนำมาพิจารณาปรับปรุง แก้ไข ประยุกต์ให้เหมาะสมกับองค์การหรือหน่วยงานของตน ผู้บริหารจะต้องเป็นคนหูไว ตาไว ทันสมัย ทันความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยี ข่าวสารหรือที่เรียกว่า IT (Information technology) นำเอาเทคโนโลยีสมัยใหม่มาใช้บริหารแทนกำลังคนซึ่งขาดแคลน

จากที่กล่าวมาทั้งหมดข้างต้น อาจสรุปได้ว่า วิมังสา คือ การสอบสวน ไตร่ตรอง พินิจพิเคราะห์ ใช้ปัญญาในการใคร่ครวญตรวจตราหาเหตุผล และตรวจสอบข้อบกพร่องในงานที่ทำอยู่เสมอ รู้จักค้นคว้า ทดลอง คิดค้น หาทางแก้ไขปรับปรุงงานและวิธีการทำงานให้ดียิ่งขึ้น ก้าวหน้ายิ่งขึ้นอยู่เสมอ องค์ประกอบทั้ง ๔ ของอิทธิบาท เป็นสิ่งที่เกี่ยวพันกัน บุคคลที่จะสามารถบรรลุถึงความสำเร็จของงานได้ จะต้องมีการครบในคุณลักษณะทั้ง ๔ ประการ จะขาดในองค์ประกอบใดองค์ประกอบหนึ่งไม่ได้ เป็นหลักธรรมที่มีความเกี่ยวเนื่องต่อกัน หรือกล่าวถึงอิทธิบาท ๔ ได้สั้นๆ ว่า “มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝึกฝน และใช้ปัญญาสอบสวน” แต่หากจะให้ความหมายที่ลึกซึ้งของอิทธิบาท ๔ กล่าวเป็นหลักปฏิบัติได้ว่า “อยากทำมันให้ดีที่สุด มีอะไรต้องทำมันให้สำเร็จ ทำงานอย่างอุทิศตัวอุทิศใจและใช้ปัญญาการจัดการงานสู่เป้าหมาย”^{๓๘}

ดังนั้น นักวิชาการหลายท่าน ซึ่งได้ให้ความคิดเห็นเกี่ยวกับความหมายของอิทธิบาทไว้หลายแง่มุม แต่ในทางพระพุทธศาสนานั้น ธรรม ๔ อย่างนี้^{๓๙} ย่อมเนื่องกัน แต่ละอย่างๆ มีหน้าที่เฉพาะของตน จะเห็นได้ว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงอิทธิบาททั้ง ๔ ประการไว้ เพื่อเป็นเครื่องปฏิบัติงานให้ลุล่วงความสำเร็จตามเป้าหมายที่ประสงค์ ไม่ว่าจะเป็นงานทางกาย หรือ ทางจิตก็ตาม

^{๓๘} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต, **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๑๙๐.

^{๓๙} พระเอกพันธ์ อธิภทฺโท (วิมานทอง), “การปฏิบัติหน้าที่ตามหลักอิทธิบาท ๔ ของบุคลากรสำนักงานเขตบางพลัด กรุงเทพมหานคร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๔).

ซึ่งเป็นงานที่ละอกุศลธรรม เจริญกุศลธรรมให้บังเกิดมียิ่งขึ้นไป อธิธัมม ๔ เป็นหลักธรรมในทางพระพุทธศาสนาที่มีความสำคัญอย่างยิ่ง ที่จะทำให้อุบายปฏิบัติ ประสบความสำเร็จตามความมุ่งหมายในสิ่งที่ทำ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในด้านการทำงาน หากจะว่าไปแล้ว อธิธัมมเหล่านั้นเป็นหลักธรรม ที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้เป็นเครื่องประกอบในการบำเพ็ญเพียร ในทางพระพุทธศาสนาอันเป็นหนทางแห่งการแสวงหาความจริงแห่งชีวิต

๓.๑.๔ คำที่เป็นไวพจน์ของอธิธัมม

คำที่เป็นไวพจน์ที่พูดถึงหลักธรรมในอธิธัมมเหล่านั้น พระพุทธองค์ได้อธิบายไว้ในนันทียสูตร^{๔๐} ซึ่งมาใน สังยุตตนิกาย สฬายตนวรรค ว่า

ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงใส่ใจถึงรูปโดยอุบายอันแยบคาย และจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งรูปตามความเป็นจริง เมื่อใส่ใจถึงรูปโดยอุบายอันแยบคาย และพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งรูปตามความเป็นจริงย่อมเบื่อหน่ายแม้ในรูป เพราะสิ้นความเพติดเพลิน จึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะจึงสิ้นความเพติดเพลิน เพราะสิ้นความเพติดเพลินและราคะ เราจึงเรียกว่า จิตหลุดพ้นดีแล้ว ฯลฯ เธอทั้งหลายจงใส่ใจถึงธรรมารมณ์โดยอุบายอันแยบคายและจงพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งธรรมารมณ์ตามความเป็นจริง เมื่อใส่ใจถึงธรรมารมณ์โดยอุบายอันแยบคาย และพิจารณาเห็นความไม่เที่ยงแห่งธรรมารมณ์ตามความเป็นจริง ย่อมเบื่อหน่ายในธรรมารมณ์ เพราะสิ้นความเพติดเพลิน จึงสิ้นราคะ เพราะสิ้นราคะ จึงสิ้นความเพติดเพลิน เพราะสิ้นความเพติดเพลินและราคะเราจึงเรียกว่า จิตหลุดพ้นดีแล้วฯ

ฉันทะ ความพอใจ เป็นได้ ๓ อย่าง ค่ำกลาง ๆ เป็นกุศล เป็นอกุศลค่ำกลางๆ มักเป็นคำเดียว เช่น ฉันทะ ความพอใจ ในอธิธัมม ๔ เป็นกุศล มักประกอบกับธรรมอื่น เช่นกตัตถักมยตา ฉันทะ ธรรมฉันทะเป็นอกุศล ต้องประกอบกับธรรมอื่น เช่น กามฉันทะ ตัณหาฉันทะ ก็จะมี ความรุนแรงตามธรรมที่ประกอบ

๓.๑.๕ หลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับอธิธัมม

ถึงแม้ว่าบทนี้ได้อธิบายถึงเรื่องของอธิธัมม ๔ เป็นสำคัญ แต่จะมีหลักธรรมย่อยที่เกี่ยวข้องกับอธิธัมมอยู่บางส่วน ซึ่งได้แก่ ๑. หลักสุจริต ๓ คือ คนเราถ้ามีความสำรวมใน กาย วาจา และใจ (คิดดี พูดดี ทำดี) ไม่ไปก่อความเดือดร้อนให้แก่ตนเองและผู้อื่นก็สามารถทำให้ชีวิตเกิด การพัฒนาไปในทางที่ดีได้ ๒. หลักไตรสิกขา คือ เป็นหลักของการที่จะพัฒนาชีวิตด้วยการศึกษาใน ศีล สมาธิ และปัญญา ๓. หลักขราวาสธรรม คือ ธรรมสำหรับผู้ครองเรือน, จักร ๔ คือ ธรรมที่จะนำไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง, หลักภาวนา ๔ คือ การทำให้เกิดคุณงามความดี (ทำกุศล

^{๔๐} ส.สพ. (ไทย) ๑๘/๑๖๓/๑๙๘.

ให้เกิดขึ้น), หลักอริยสัจ ๔ คือ หลักความจริงอันประเสริฐ ๗. หลักพละ ๕ คือ ธรรมที่เป็นกำลังในการทำความดี และ ๘. มรรคมีองค์ ๘ คือ ทางอันประเสริฐ (เป็นหลักธรรมที่จะนำไปสู่เป้าหมายของชีวิตได้อย่างถูกต้อง) ดังที่จะได้อธิบายดังต่อไปนี้

๑. หลักสุจริต ๓^{๔๑} คือ กายสุจริต วาสุจริต มโนสุจริต สุจริต แปลว่า ความประพฤติชอบ หรือหลักธรรมในการทำความดี เป็นหลักธรรมที่ทุกคนสามารถทำได้ เพื่อจะได้อยู่ร่วมกันในสังคมอย่างสงบสุข คนที่มีความซื่อสัตย์จะเป็นผู้ที่ยึดมั่นในหลักความจริง และความถูกต้องในการดำเนินชีวิต ประพฤติตรงตามความเป็นจริงต่อตนเองและผู้อื่น ทั้งทางกาย วาจา ใจ มีความละเอียดและเกรงกลัวต่อการกระทำผิด คนมีศีลธรรมหรือมีมนุษยธรรม ที่สามารถเรียกได้ว่าเป็น **อารยชน** จะมีความประพฤติดี ประพฤติชอบ และมีความซื่อสัตย์ **สุจริต ๓** ประการ ดังนี้คือ ๑) กายสุจริต ความประพฤติชอบทางกาย ๒) วาสุจริต ความประพฤติชอบทางวาจา ๓) มโนสุจริต ความประพฤติชอบทางใจ ดังนั้น เราทุกคนควรเป็นผู้ที่มีวินัยในการดำรงชีวิต ไม่เบียดเบียนผู้อื่น มีความซื่อสัตย์สุจริต มีความสามัคคี รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่น รับผิดชอบต่อตน ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลกัน สามารถแก้ปัญหาและขจัดความขัดแย้งได้เพราะฉะนั้น **กายสุจริต วาสุจริต มโนสุจริต** สภาวะธรรมเหล่านี้ ชื่อว่า **อตปนิยธรรม** (ธรรมที่กำจัดความเร่าร้อน) เพราะผู้ทำความดี ย่อมไม่เร่าร้อน คนดีย่อมไม่เสียใจที่ไม่ได้ทำความชั่ว

๒. ไตรสิกขา^{๔๒} หลักธรรมที่เรียกว่า "ไตรสิกขา" ได้แก่ ศีล หรือ อธิศีลสิกขา, สมาธิ หรือ อธิจิตตสิกขา, และปัญญา หรือ อธิปัญญาสิกขา ซึ่งถือว่าเป็นระบบการศึกษาที่ทำให้บุคคลพัฒนาอย่างมีบูรณาการ และให้มนุษย์เป็นองค์รวมที่พัฒนามีคุณภาพในบรรดาหมวดธรรมหรือระบบการปฏิบัติที่จัดรูปออกมาจากองค์มรรคทั้งหมดนั้น หมวดธรรมหรือระบบปฏิบัติที่ถือได้ว่าเป็นระบบกลาง หรือเป็นพื้นฐาน กว้างขวางครอบคลุม และใช้เป็นมาตรฐานการปฏิบัติมากที่สุดก็คือระบบที่เรียกว่า สิกขา ๓ หรือ "ไตรสิกขา" แม้ว่าไตรสิกขาจะจัดรูปออกมาจากมรรค แต่เพื่อมองเห็นที่ชัดเจนในแง่หนึ่ง อาจยกเอาไตรสิกขานี้เทียบกับมรรคแล้วจะเห็นว่ามรรคเป็นหนทางที่ดีงาม หรือระบบการดำเนินชีวิตที่ดีงาม หรือจะให้ตรงกว่านั้นว่าเป็นเนื้อหาของการดำเนินชีวิตที่ดีงาม ส่วนไตรสิกขา เป็นระบบการศึกษา หรือระบบการฝึกฝนอบรม หลักทั้งสองนี้เนื่องอยู่ด้วยกัน เพราะเมื่อมีการศึกษาหรือฝึกอบรม ก็เกิดเป็นการดำเนินชีวิตที่ดี หรือการดำเนินชีวิตที่ดีก็เกิดมีขึ้น ดังนั้นเมื่อฝึกตามไตรสิกขาก็อันเดียวกันนั่นเอง ฝึกอันใดก็ได้อันนั้น หรือฝึกสิ่งใดสิ่งนั้นก็เจริญอกงามขึ้น และการฝึกหรือการศึกษานั้นก็ไม่แยกจากการดำเนินชีวิต แต่เนื่องอยู่ด้วยกันกับการดำเนินชีวิต

^{๔๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔/๒๖๐.

^{๔๒} เรื่องเดียวกันหน้า, ๔๗.

๓. ขรวาสาธรรม^{๔๓} แปลว่า บุคคลผู้ครองเรือน หมายถึงบุคคลที่ไม่ใช่นักบวชหรือพระสงฆ์ ดังนั้น ขรวาสา ก็คือชาวบ้านทั่วไปที่มีอาชีพที่แตกต่างกัน เช่น พ่อค้า ข้าราชการ ชาวไร่ ชาวนา หรือเป็นนักเรียนนักศึกษาเป็นต้น ขรวาสาธรรม คือ แนวทางหรือข้อปฏิบัติสำหรับบุคคลทั่วไปเพื่อสร้างความสำเร็จ และ ความเจริญก้าวหน้าในการดำรงชีวิต รวมทั้งการมีชีวิตร่วมกับผู้อื่นได้อย่างมีความสุข ขรวาสาธรรม ๔ ได้แก่ ๑) สัจจะ หมายถึง ความจริงใจ การรักษาความสัตย์ การพูดจริงทำจริง, ๒) ทมะ หมายถึง ความฝึกฝนปรับปรุงตน, ๓) ขันติ หมายถึง ความอดทน เราเกิดมาไม่ว่าจะอยู่ในเพศ หรือวัยใด ไม่ว่าจะ ประกอบอาชีพอะไร ก็ต้องอาศัยความอดทนทั้งนั้น ๔) จาคะ คือความเสียสละ ทั้งสละวัตถุสิ่งของ มีน้ำใจช่วยเหลือคนอื่น และสละอารมณ์ ไม่เก็บอารมณ์ ขุ่นมัวไว้ในใจ ทำให้ใจเราผ่อนคลายอยู่เรื่อยๆ คนเราจะประสบความสำเร็จได้ต้องรู้จักจาคะ ให้ความช่วยเหลือเกื้อกูลคนอื่นด้วย

๔. จักร ๔^{๔๔} จักร แปลว่า ธรรมที่นำชีวิตไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ธรรมทั้ง ๔ ประการนี้ จึงเป็นธรรมที่ช่วยขับเคลื่อนชีวิตให้ทำความดีสวณกระแสวิกฤตได้อย่างเต็มที่ และเป็นอุปการะให้ไปสู่ความเจริญรุ่งเรือง ทั้งทางโลกและทางธรรมอย่างยั่งยืน ประกอบด้วยธรรม ๔ ประการ คือ ๑) **ปฏิรูปเทสวาสะ** หมายถึง งานพัฒนาท้องถิ่นให้เหมาะแก่การสร้างความดี, ๒) **สัปปุริสุ์สสยะ**

หมายถึง งานสร้างเครือข่ายคนดีให้เกิดขึ้นรอบตัว ด้วยการเข้าไปผูกมิตรทำความรู้จักคนดี คอยให้การสนับสนุนคนดี, ๓) **อัตตสัมมาปณิธิ** หมายถึง การตั้งจิตไว้ในศรัทธา ศีล สุตะ จาคะ และ ปัญญา การตั้งใจใฝ่ฝันในทางที่ชอบการตั้งเป้าหมายอนาคตชีวิตที่ดีไว้, ๔) **บุพเพกตปุญญตา** หมายถึง การมีบุญวาสนามาก่อน บุญ คือสิ่งซึ่งเกิดขึ้นในจิตใจแล้วทำให้จิตใจใสสะอาด ปราศจากความเศร้าหมองขุ่นมัว ก้าวขึ้นสู่ภูมิที่ดี

๕. อริยสัจ ๔ อริยสัจ หรือจตุราริยสัจ หรืออริยสัจ ๔ แปลว่า ความจริงอันประเสริฐ ความจริงของพระอริยะ หรือความจริงที่ทำให้ผู้เข้าถึงกลายเป็นอริยะ มีอยู่สี่ประการ คือ ๑) ทุกข์ แปลว่าทนอยู่ในสภาพเดิมได้ยาก โดยทั่วไปหมายถึง สังขารทั้งปวง อันได้แก่ ชั้น ๕ ซึ่งเป็นที่ตั้งของกองทุกข์ ๒) สมุทัย คือ เหตุที่ทำให้เกิดทุกข์สามารถอธิบายได้หลายนัย เพราะกิเลสมีวิเศษ และตัณหา เป็นต้น แต่ที่เรามีทุกข์กายและทุกข์ใจได้ หากไม่เกิดแล้วก็คงไม่มีทุกข์เหล่านี้ ดังนั้น ท่านพระสารีบุตรได้กล่าวถึงเหตุของสุขและทุกข์ไว้ว่าการเกิดเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ การไม่เกิดเป็นเหตุแห่งความสุข เพราะเกิดจึงต้องประสบทุกข์มีหนาว ร้อนเจ็บปวด เป็นต้นแต่เมื่อไม่เกิดจึงไม่ต้องประสบทุกข์ประการต่างๆ การไม่เกิดจึงเป็นความสุข อย่างไรก็ตามเมื่อรู้เหตุ สิ่งที่สำคัญคืออบรม

^{๔๓} พ.ศ. (ไทย) ๒๕/๓๑๑/๓๖๑.

^{๔๔} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๔๐๐/๒๙๓.

เหตุเพื่อบีบทุกข์คือการฟังธรรมเพื่อเข้าใจความจริงของทุกข์ที่มีในขณะนี้, ๓)นิโรธ คือ ความดับทุกข์ หมายถึง การดับสนิทแห่งทุกข์ทางใจ ด้วยเหตุที่ว่าความทุกข์เกิดขึ้นได้ก็เนื่องจากสาเหตุหรือเหตุปัจจัย ถ้าเหตุแห่งทุกข์ถูกขจัดออกไปเสีย ความทุกข์ก็จะดับลงหรือหมดไปทันที ความดับทุกข์คือการดับเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์นั่นเอง เมื่อทุกข์ดับความสุขก็จะบังเกิดขึ้น ดังนั้นหลักธรรมที่เกิดสุขจึงเป็นหลักธรรมที่ควรบรรลุนั่นเอง ๔) มรรค^{๔๕} คือ หนทางถึงความดับทุกข์ เป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ เรียกว่า มัคคสัจจ์ หรือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ)หรือการลงมือปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากทุกข์ และนับเป็นหลักธรรมสำคัญอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยกรอบการปฏิบัติ ๘ ประการด้วยกัน เรียกว่า "มรรคมืองค์แปด" หรือ "มรรคแปด" (อัฐมมังคิการมรรค)

๖. พละ ๕^{๔๖} พละ^{๔๗} หมายถึง ธรรมอันเป็นกำลัง เป็นธรรมที่มีกำลังในการปกป้องคุ้มครองจิตใจไม่ให้ถูกกิเลสเข้ามาครอบงำได้ หรือเป็นเกราะป้องกันจิตใจ ไม่ให้กระทำในสิ่งที่ไม่ดีไม่งามทั้งหลาย ประกอบด้วย ๑) สัทธาพละ หมายถึง พลังคือความเชื่อ คือเชื่อในสิ่งที่ควรเชื่อ เชื่ออย่างมีเหตุผล เมื่อความเชื่อเกิดขึ้นในใจแล้วย่อมมีพลังในการทำกุศลต่อต้านอกุศลมิให้เข้ามาครอบงำจิตใจได้ จิตใจก็ไม่ตกอยู่ภายใต้ความชั่วร้ายทั้งหลาย, ๒) วิริยพละ หมายถึง พลังคือความเพียร การเพียรระวังไม่ให้ความชั่วหรือบาปอกุศลเกิดขึ้นในใจ เพียรลด ละ เลิกต่อความชั่วทั้งหลาย เพียรทำความดีและเพียรรักษาความดีให้คงอยู่และเพิ่มพูนดวงงามยิ่งๆขึ้นไป, ๓) สติพละ หมายถึง พลังคือความระลึกได้ การมีสติคือการระลึกได้ก่อนคิด ก่อนพูด ก่อนทำอะไรก็ตาม เป็นคุณธรรมที่ทำให้เกิดความรอบคอบ ไม่หลงลืม ไม่หลงไหล ไม่ลืมตัว ความไม่เผอเรอ ถูกคิดขึ้นได้ การคุมจิตไว้ในกิจ ๔)สมาธิพละ เป็นพลังใหญ่ที่สุด ศรัทธา วิริยะ สติ มันต้องรวมมาเป็นสมาธิเสียก่อน ถ้าไม่รวมเป็นสมาธิมันเตลิดเปิดเปิงใหญ่โตได้, ๕) ปัญญาพละ หมายถึง พลังคือปัญญา คำว่าปัญญาคือ ความรอบรู้ ความรู้แจ้ง ความรู้จริง คือรู้ว่าอะไรควรทำไม่ควรทำ อะไรผิดอะไรถูก เป็นต้น เมื่อมีความรอบรู้เกิดขึ้นปัญญาจึงเป็นพลังต่อต้านความหลงความเผลอเลาะมิให้เกิดขึ้นกับจิตใจได้

๗. มรรคมืองค์ ๘^{๔๘} มรรค คือ หนทางถึงความดับทุกข์ เป็นส่วนหนึ่งของอริยสัจ (เรียกว่า มัคคสัจจ์ หรือ ทุกขนิโรธคามินีปฏิปทาอริยสัจ)หรือการลงมือปฏิบัติเพื่อให้พ้นจากทุกข์ และนับเป็นหลักธรรมสำคัญอย่างหนึ่งในพระพุทธศาสนา ประกอบด้วยกรอบการปฏิบัติ ๘

^{๔๕} ปัญญา ใ้บางบาง, ธรรมาธิบายหลักธรรมในพระไตรปิฎก, หน้า ๑๕๖.

^{๔๖} อัง.ปญจก. (ไทย) ๒๒/๑๓/๑๑.

^{๔๗} สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส, สารานุกรมพระพุทธศาสนา (ประมวลจากพระนิพนธ์), ๑ (๒๕๓๙): ๓๒๓.

^{๔๘} ม.ม. (ไทย) ๑๒/๑๔๙/๑๒๓.

ประการด้วยกัน เรียกว่า “มรรคมืองค์แปด” หรือ “มรรคแปด” ได้แก่ ๑.สัมมาทิฐิ ๒.สัมมาสังกัปปะ ๓.สัมมาวาจา

๔.สัมมากัมมันตะ ๕.สัมมาอาชีวะ ๖.สัมมาวายามะ ๗.สัมมาสติ ๘.สัมมาสมาธิ

ดังนั้น จากที่ได้อธิบายหลักธรรมที่เกี่ยวข้องกับอิทธิบาท ๔ มาโดยสังเขปนี้ เพราะว่าผู้วิจัยได้อธิบายไว้ในบทที่ ๒ อย่างละเอียดแล้ว เป็นหลักธรรมที่มีความสอดคล้องและมีความเกี่ยวข้องกับหลักอิทธิบาท ๔ ถึงแม้ว่าหลักอิทธิบาท จะเป็นหลักธรรมที่จะนำผู้ประพฤติปฏิบัติไปสู่ความสำเร็จ หรือบรรลุจุดหมายปลายทางแล้วก็ตาม แต่ยังคงอิงอาศัยหลักธรรมที่กล่าวมาข้างต้นนี้ จึงจะเป็นการบรรลุถึงจุดหมายปลายทางอย่างมีคุณภาพที่ดี ไม่ว่าจะเป็นด้านหน้าที่การงาน ด้านการศึกษา ด้านเศรษฐกิจ หรือแม้กระทั่งการดำเนินชีวิตก็ต้องอาศัยหลักธรรมเหล่านี้มาใช้ร่วมกันอยู่บ้าง

๓.๒ ความสำคัญของอิทธิบาท ๔

จากการศึกษาเอกสารปรากฏว่า อิทธิบาท ๔ เป็นหลักที่พัฒนาชีวิตมนุษย์ให้สมบูรณ์ เพราะถือได้ว่า มีความสำคัญอย่างยิ่งในการดำเนินชีวิตให้เจริญงอกงาม มีนักวิชาการได้ให้ความสำคัญและองค์ประกอบของ อิทธิบาท ๔ ไว้หลายท่าน ดังนี้

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๔๙} ให้ความสำคัญของหลักอิทธิบาท ๔ ว่า อิทธิบาท ๔ นี้มีความสำคัญต่อการเรียนรู้และเป็นปัจจัยสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน ความพอใจอย่างเดียวก็ไม่สามารถสร้างผลแห่งความสำเร็จของการเรียนรู้ ผู้เรียนต้องมีความพอใจแล้วพยายามขวนขวายหาความรู้บ่อยๆ โดยไม่เลิกกลางคัน มีความเพียรพิจารณาหาข้อบกพร่องในการเรียน แล้วปฏิบัติต่อสิ่งที่เกื้อกูลต่อการเรียน ลด ละ เลิก สิ่งที่ไม่เกื้อกูลต่อการเรียน เพื่อให้ประสบความสำเร็จในการศึกษาเล่าเรียน

ปิ่น มุทุกันต์ พ.อ.^{๕๐} ปัญหาหรืออุปสรรคที่จะขัดขวางทำให้การทำงานนั้นล้มเหลวหรือไม่ประสบความสำเร็จมีหลายทาง คือ เกิดจากตัวเองก็มี เกิดจากเหตุการณ์แวดล้อมก็มี เกิดจากเนื้องานที่ทำนั้นเองก็มี แต่อุปสรรคที่สำคัญอย่างยิ่งที่เกิดจากตัวเราที่งานล้มเหลวมี ๔ อย่าง คือ ความเบื่อหน่าย ความเกียจคร้าน ความทอดธุระ ความโง่เขลา ดังนั้น พระพุทธเจ้าจึงสอนวิธีการ

^{๔๙} พระพรหมคุณาภรณ์(ป.อ. ปยุตฺโต), การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน , พิมพ์ครั้งที่ ๘, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๑๓.

^{๕๐} ปิ่น มุทุกันต์, แนวสอนธรรมะตามหลักสูตรนักธรรมตรี, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๒๒๖.

ทำงานไว้ มี ๔ ข้อ เรียกว่า อิทธิบาท แปลว่าทางแห่งความสำเร็จ คือ ฉันทะ ความพอใจ วิริยะ ความเพียร จิตตะ ความใส่ใจ วิมังสา ความคิดค้น ถ้ามีอิทธิบาท ๔ นี้ครบแล้ว ย่อมบรรลุถึงความสำเร็จ ได้สมประสงค์หากสิ่งนั้นไม่เหลือวิสัย

พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต)^{๕๑} กล่าวว่า อิทธิบาท ๔ นอกจากจะเป็นคุณธรรมที่นำไปสู่ความสำเร็จในงานที่ทำแล้ว อิทธิบาทยังเป็นอายุวัฒนธรรม คือ ธรรมเป็นเหตุให้คนมีอายุยืนยาวอีกด้วย ดังที่พุทธดำรัสรับรองไว้ในมหาปรินิพพานสูตรว่า “ยสฺสกุสฺสจฺจ อานนทจตฺตารอ อิทธิปาทา” เป็นต้น แปลความว่า “อานนท อิทธิบาท ๔ บุคคลใดเจริญ ทำให้มาก ทำให้เป็นดุจยาน ทำให้เป็นพื้นฐานตั้งไว้ อบรม เริ่มไว้ดีแล้ว บุคคลนั้น เมื่อปรารถนา ก็พึงดำรงชีวิตอยู่ตลอดกับหรือเกินกว่ากับ” พระอรรถกถาจารย์อธิบายว่า การเจริญอิทธิบาททำให้คนมีอายุตลอดกับ หมายถึงมีชีวิตอยู่ได้จนครบเกณฑ์อายุขัยประมาณได้ ๑๐๐ ปี หรือมากกว่านั้น^{๕๒}

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต)^{๕๓} ได้กล่าวถึง อิทธิบาท ๔ : ทางแห่งความสำเร็จนอกจากการที่จะมีความไม่สันโดษ และสันโดษที่ถูกต้องแล้ว เพราะฉันทะทำให้ใจมาอยู่กับงาน สิ่งที่ทำสิ่งที่เป็นเป้าหมายทำให้เกิดจิตใจฝักใฝ่อย่างที่ว่ามาเมื่อก็ เมื่อใจฝักใฝ่ก็ทำงานด้วยความแน่วแน่มั่นใจจึงสภาพที่จิตแน่วแน่มั่นอยู่กับสิ่งที่กระทำนั้น เราเรียกว่าเป็น สมาธิ เพราะฉะนั้น ฉันทะก็นำไปสู่สมาธิ สมาธิในการทำงานเกิด ได้ด้วยการมีฉันทะ เมื่อมีสมาธิและใจก็รักงานนั้น ทำงานด้วยใจรัก ใจก็เป็นสุข เพราะฉะนั้น คนที่ทำงานด้วยฉันทะก็มีจิตใจเป็นสุข ใจเป็นสมาธิ สมาธิก็ทำให้เป็นสุขเพราะจิตใจสงบแน่วแน่มั่น เมื่อทำจิตใจให้เป็นสมาธิแน่วแน่มั่น ตั้งใจจริงจัง ใจรักงานนั้น ตั้งใจทำเต็มที่ มีความเพียรพยายาม ผลสำเร็จของงานก็เป็นผลสำเร็จที่ดีเรียกว่านำไปสู่ ,ความเป็นเลิศ ของงานนั้น หมายความว่า งานนั้นจะสำเร็จผลอย่างดีเลิศ อันนี้ก็เลยพัวพันกันไปหมด เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าจึงตรัสว่า ฉันทะเป็นคุณธรรมอย่างหนึ่งใน อิทธิบาท ๔ คือ ธรรมที่เป็นเครื่องให้ถึงความสำเร็จ หรือเรียกง่ายๆ ว่าทางแห่งความสำเร็จ เมื่อพูดมาถึงอิทธิบาทแล้ว ก็จะต้องโยงไปถึงคุณธรรมข้ออื่นๆ ที่เกี่ยวข้องด้วย เพราะอิทธิบาทมี ๔ ข้อ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา ฉันทะคือ ข้อที่พูดมาแล้ว ความพอใจรักใคร่ในสิ่งนั้น รักงาน รักเป้าหมาย รักจุดหมายที่ตั้งงาม รักวัตถุประสงค์ของงานนั้น ข้อต่อไปนี้เป็น วิริยะ ความเพียร ความพยายาม จิตตะ ความเอาใจใส่ในสิ่งนั้น วิมังสา ความไตร่ตรองสอบสวนพิจารณา หรือถ้าจะพูดให้สั้น ง่าย ๆ ก็บอกว่า มีใจรัก พากเพียรทำ เอาจิตฝักใฝ่ใช้ปัญญาสอบสวน นี่เป็นอิทธิ

^{๕๑} พระธรรมโกศาจารย์ (ประยูร ธมฺมจิตฺโต), **ธรรมในใจของนักบริหารไอโซ**, หนังสือพิมพ์ไทยรัฐ, (๒๐ มิถุนายน ๒๕๕๑).

^{๕๒} อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๔๓๑-๔๔๓/๓๔๒-๓๔๗.

^{๕๓} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุง**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร: มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒), หน้า ๘๔๖.

บาท ๔ ฉันทะเป็นข้อที่ ๑ ตามปกติถ้ามีฉันทะแล้ว มันก็ช่วยให้เกิดคุณธรรมข้ออื่นในอิทธิบาท ๔ ตามมา มันสัมพันธ์กัน ช่วยเหลือเกื้อหนุนกัน พอมีฉันทะใจรักแล้ว มันก็เกิดความเพียรพยายามเมื่อมีความเพียรพยายามใจก็ฝึกใฝ่จดจ่ออยู่กับสิ่งนั้น มีใจจดจ่อเอาใจใส่แล้ว ก็สามารถจะใช้ปัญญาพิจารณาสอนสอนเรื่องราวนั้น ไตร่ตรองถึงข้อบกพร่อง ข้อที่ควรแก้ไข^{๕๔} หาทางทดลองปรับปรุงอะไรต่างๆ เหล่านี้ มันก็ตามกันมา ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา เป็นชุดกันทีเดียว

ว. วชิรเมธี ได้กล่าวถึงการทำงานให้ประสบความสำเร็จตามแนวพุทธศาสนา พระพุทธเจ้าทรงแนะนำให้ปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท ๔ อิทธิบาท แปลว่า หลักพื้นฐานแห่งความสำเร็จ หรือทางสู่ความสำเร็จ มีองค์ประกอบ ๔ ประการ คือ ๑) ฉันทะ คือมีใจรัก ทำงานด้วยใจรักงาน ๒) วิริยะ คือพากเพียรทำ รักแล้วต้องขยัน ความขยันคือ ภาคปฏิบัติของการความรักความรักในงานจะทำให้เรารู้ว่าควรทำงานอะไร ส่วนความขยันจะทำให้งานนั้นก้าวไปสู่ความสำเร็จ การทำงานถ้าขาดความขยัน ความชำนาญก็จะไม่เกิด ๓) จิตตะ คือจดจำจ่อจิต หมายความว่า ทำอะไรก็ตามให้เจาะลงไป ปักใจลงไปในเรื่องนั้นอย่างลึกซึ้ง อย่างมุ่งมั่น อย่างจริงจัง และอย่างทุ่มเท ใครก็ตามที่ทำงานด้วยการเอาใจจดจ่ออยู่กับงานนั้น คนนั้นจะประสบความสำเร็จ ๔) วิมังสา คือวินิจจวิจย ได้แก่ การวิเคราะห์ สังเคราะห์ สร้างสรรค์ พัฒนานั่นเอง เมื่อเราทำงานอะไรก็ตาม ให้พินิจพิเคราะห์ สร้างสรรค์พัฒนา พระพุทธเจ้าทรงเป็นตัวอย่างของนักวิจัยชั้นยอดของโลกพระองค์ทรงสามารถสร้างปัญญาขึ้นมาใหม่จากเหตุการณ์ที่คนทั้งหลายมองไม่เห็นว่าเป็นทางมาของปัญญาได้อย่างไร หากเราจากพุทธประวัติได้ก็จะพบว่าสาเหตุที่ทำให้พระพุทธเจ้าแต่เมื่อยังเป็นเจ้าชายสิทธัตถะเสด็จออกผนวช ก็เป็นเพราะว่าพระองค์ทรงรู้จักใช้ปัญญาในเชิงสร้างสรรค์อันได้แก่การรู้จักคิดเชิงวิเคราะห์^{๕๕}

ไพฑูรย์ สินลารัตน์ ได้กล่าวถึง ฉันทะ ว่า คือ ความรัก ผู้บริหารควรมีความรัก ความพอใจในงานบริหาร รักในวิชาชีพ รักศิษย์ รักที่จะเห็นเพื่อนร่วมงานมีความเจริญก้าวหน้า และประสบความสำเร็จในการดำเนินชีวิต การให้คำปรึกษา บริหารทาไปด้วยใจรัก ในวิชาชีพ ไม่ได้ทำไปเพราะพอให้เสร็จไป พอให้ผ่านไป เพราะเป็นหน้าที่ วิริยะ ไว้ ดังนี้ วิริยะ ผู้บริหารต้องเป็นผู้มีความขยันแข็งแรง มีความมานะพยายาม พากเพียรที่จะค้นหาความรู้ เทคนิคที่เป็นทั้งศาสตร์และศิลป์ ของการบริหารมาบริหารเพื่อที่จะให้ผู้ใต้บังคับบัญชาเกิดแรงจูงใจ มีความรู้กว้างขวางและลึกซึ้งต่อการปฏิบัติงานในหน้าที่ที่ตนได้รับมอบหมายเพื่อให้การเรียนการสอนประสบผลดี ตรงตามหลักสูตร ผู้บริหารตั้งไว้ หมั่นร่วมประชุมเพื่อปรึกษา เพื่อวางจุดมุ่งหมายร่วมกัน หรือประชุมเพื่อจะให้

^{๕๔} พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต), การเพิ่มประสิทธิภาพในการทำงาน, (กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ธรรมสภาและสถาบันบันลือธรรม, ๒๕๔๓), หน้า ๑๙.

^{๕๕} ว. วชิรเมธี, คนสำราญ งานสำเร็จ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๔, (กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์อมรินทร์, ๒๕๕๑), หน้า ๙๒.

คำปรึกษาทั้งในส่วนที่เป็นหมู่และเป็นรายบุคคล จิตตะ ไว้ ดังนี้ จิตตะ ผู้บริหารต้องใส่ใจฝึกฝน รับผิดชอบทุกอย่างในโรงเรียน ผู้บริหารต้องมีความ ตั้งใจ มีความมั่นใจแน่วแน่ในอันที่จะวางตัวให้ เป็นตัวอย่างทางคุณธรรมและจริยธรรมแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา ตลอดทั้งทำตนเป็นตัวอย่างที่ดีของสังคม ผู้บริหารต้องหนักแน่นและซื่อสัตย์ต่อตัวเองและผู้อื่นเสมอ วิมังสาไว้ ดังนี้ วิมังสา การไตร่ตรองและ ให้เหตุผล ใช้สติปัญญาพิจารณาคิดหาเหตุผล รู้จักวิธีการบริหารงาน ให้สำเร็จไปด้วยความเรียบร้อย และทันต่อเหตุการณ์เมื่อเจอปัญหาใด ๆ ผู้บริหารต้องใช้ปัญญา ไตร่ตรอง ไม่รู้วาม รู้จักใช้เหตุผลด้วย ตนเอง ก็ควรที่จะกระตุ้นให้ผู้ใต้บังคับบัญชา รู้จักคิด รู้จักไตร่ตรอง พิจารณาส่งต่าง ๆ อย่างถี่ถ้วน และมีเหตุผลอีกด้วย^{๕๖}

สรุปว่าอิทธิบาท ๔ มีความสำคัญและต่อการดำรงอยู่ของมนุษย์มาก มนุษย์จะประสบ ความสำเร็จมากน้อยเพียงใด ขึ้นอยู่กับว่ารู้จักอิทธิบาทมากน้อยเพียงใด ปฏิบัติตามมากน้อยเพียงใด หากมนุษย์เจริญตามหลักอิทธิบาทนี้ ก็ย่อมประสบความสำเร็จในชีวิต

๓.๒.๑ ประโยชน์ของการเจริญอิทธิบาท

การหยากมีชีวิตที่ยืนยาวอยู่ได้ตลอดอายุขัย ใน มหาปรินิพพานสูตร พระพุทธเจ้าตรัสกับ ท่านพระอานนท์ว่า “อิทธิบาท ๔ อันผู้ใดผู้หนึ่งเจริญแล้ว ทำให้เป็นดุจยานทำให้เป็นที่ตั้ง ให้ตั้งมั่น แล้ว อบรมแล้ว พรารถดีแล้ว ผู้นั้นเมื่อจำนงอยู่ พึงดำรงอยู่ตลอดกับ หรือเกินกว่ากับ”^{๕๗}

เมื่อมารมาทูลขอให้พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพาน ด้วยว่าพระพุทธศาสนาดั้งมั่นดีแล้วและ พุทธสาวกมีความฉลาดในธรรมแล้ว พระองค์ได้ทรงกล่าวแสดงข้อความข้างต้น (อิทธิบาท ๔ อันผู้ใดผู้ หนึ่งเจริญแล้ว ฯลฯ หรือเกินกว่ากับ) เช่นนี้เป็นนิมิตหลายครั้งต่อหน้าพระอานนท์ แต่พระอานนท์ มิได้รู้เท่าทัน จึงไม่ได้วิงวอนขอพระตถาคต พระตถาคตจึงทรงปลงอายุสังขาร

ในมหัศจรรย์สูตร ว่าด้วยอานิสงส์ของการเจริญอิทธิบาท ๔ ผู้เจริญอิทธิบาท ๔ (ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา) ย่อมมีผลมาก (ใช้ได้ทั้งในทางสมณะและวิปัสสนา ผลคือมีการได้ฤทธิ์และการ บรรลุธรรม คือ มรรค ผล นิพพาน ด้วย) มีใจความว่า

“ภิกษุในธรรมวินัยนี้ ย่อมเจริญอิทธิบาท อันประกอบด้วย ฉันทสมาธิ และ ปธานสังขาร ดังนี้ว่า ฉันทะของเราจักไม่ย่อหย่อนเกินไป ไม่ต้องประคองเกินไป ไม่หด หู่ในภายใน ไม่ฟุ้งซ่านไปในภายนอก และเธอมีความสำคัญในเบื้องหลังเบื้องหน้าอยู่ว่า เบื้องหน้าฉันใด เบื้องหลังก็ฉันนั้น เบื้องหลังฉันใด เบื้องหน้าก็ฉันนั้น เบื้องล่างฉันใด เบื้องบนก็ฉันนั้น เบื้องบนฉันใด เบื้องล่างก็ฉันนั้น กลางวันฉันใด กลางคืนก็ฉันนั้น กลางคืนฉันใด กลางวันก็ฉันนั้น เธอมีใจเปิดเผย ไม่มีอะไรหุ้มห่อ อบรมจิตให้สว่างอยู่

^{๕๖} ไพฑูรย์ สินลารัตน์, **ความรู้คู่คุณธรรม**, หน้า ๒๖๕-๒๖๖.

^{๕๗} ที.ม. (ไทย) ๑๐/๑๗๙/๑๒๗.

ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย อธิติบาท ๔ อันภิกษุเจริญแล้วอย่างนี้ กระทำให้มากแล้วอย่างนี้
ย่อมมีผลมาก มีอานิสงส์มาก”^{๕๘}

ในฉันทสูตร ว่าด้วยอธิติบาท กับ ปธานสังขาร แสดงไว้ว่า ถ้าภิกษุอาศัยฉันทะแล้ว
ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า ฉันทสมาธิ เรายังฉันทะให้เกิด พยายาม ปรรณความเพียร
ประกอบจิตไว้ ตั้งจิตไว้ เพื่อไม่ให้บาปอกุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น เพื่อละบาปอกุศลธรรมที่เกิดขึ้น
แล้ว เพื่อให้กุศลธรรมที่ยังไม่เกิด เกิดขึ้น เพื่อความตั้งอยู่ เพื่อความไม่เลือนหาย เพื่อเจริญยิ่งๆ ขึ้นไป
เพื่อความไพบูลย์ เพื่อความเจริญบริบูรณ์แห่งกุศลธรรมที่เกิดขึ้นแล้ว เหล่านี้ เรียกว่า ปธานสังขาร
ฉันทะนี้ด้วย ฉันทสมาธินี้ด้วย และปธานสังขารเหล่านี้ด้วย ดังนี้เรียกว่า อธิติบาทประกอบด้วย
ฉันทสมาธิและปธานสังขาร^{๕๙} เนื่องจากอธิติบาท ๔ มีองค์ประกอบ ๔ คือ ฉันทะ วิริยะ จิตตะ และ
วิมังสา ก็สามารถเจริญโดยใช้ตัวใดตัวหนึ่ง เช่น ใช้ วิริยะ เป็นตัวนำ ก็จะเปลี่ยนเป็น “ถ้าภิกษุอาศัย
วิริยะแล้ว ได้สมาธิ ได้เอกัคคตาจิต นี้เรียกว่า วิริยสมาธิ”

บุคคลที่ต้องการเจริญอธิติบาท ต้องตั้งอธิติบาทใดอธิติบาทหนึ่งขึ้นเป็นใหญ่ แล้วเจริญ
สมาธิ ประกอบด้วยความเพียรชอบ เพื่อให้ถึงซึ่งความสำเร็จในสมาธิกุศลนั้น เมื่อเจริญสมาธิอย่าง
มั่นคงย่อมเป็นบาทให้ทำอภิญญาคือฤทธิ์ต่างๆ ได้ และย่อมสามารถทำสมาธิให้เป็นบาทของวิปัสสนา
หรือทำความสงบตั้งมั่นแล้วเจริญวิปัสสนา อธิติบาท ๔ นั้น มีความแตกต่างกัน เปรียบเหมือนลูก
อำมาตย์ ๔ คน ปรรณนาตำแหน่ง เข้าไปอาศัยพระราช

คนที่ ๑ อาศัย ฉันทะ คือ เกิดความพอใจในการรับใช้ รู้พระราชอัธยาศัย และความพอ
พระทัยของพระราช จึงรับใช้ทั้งกลางวันและกลางคืน ทำให้พระราชโปรดปราน จึงได้รับตำแหน่ง
ผู้ที่ให้โลกุตระธรรมเกิดได้ด้วย ฉันทธรร (ความพอใจ) ก็ฉันทนั้น

คนที่ ๒ อาศัย วิริยะ คือ เป็นคนที่ไม่สามารถรับใช้ทุกๆ วันได้ จึงคิดว่าเมื่อเกิด
ความจำเป็นขึ้น เราจะรับใช้ให้สุดความสามารถ เมื่อชายแดนกำเริบ ถูกพระราชส่งไปแล้วก็ปราบ
ข้าศึกจนสุดความสามารถ จึงได้รับตำแหน่ง ผู้ที่ให้โลกุตระธรรมเกิดได้ด้วย วิริยธรร (ความเพียร) ก็ฉันท
นั้น

คนที่ ๓ อาศัย จิตตะ คือ การรับใช้ทุกวันที่ดี การเอาอกรับหอกรับลูกศรก็ดี เป็นภาระโดย
แท้ เราจะรับใช้ด้วยกำลังมนต์ แล้วก็ตั้งหน้าตั้งตาฝึกหัดความรู้เกี่ยวกับเพลงอาวุธ ทำให้พระราช
โปรดปรานด้วยการจัดแจงมนต์ (ความรู้) จนได้รับตำแหน่ง พึงทราบผู้ที่ให้โลกุตระธรรมเกิดได้ด้วยจิต
ตธรร (การเอาใจใส่) ก็ฉันทนั้น

^{๕๘} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๔/๓๙๔.

^{๕๙} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๘๒๕/๓๙๕.

คนที่ ๔ อาศัย วิมังสา คือ การรับใช้เป็นต้น จะมีประโยชน์อะไร ธรรมดาพวกพระราชาย่อมประทานตำแหน่งแก่ผู้สมบูรณ์ด้วยชาติ (ลูกผู้ดี) เมื่อประทานเช่นนั้น ก็จะประทานแก่เรา อาศัยความถึงพร้อมด้วยชาติเท่านั้น ก็ได้รับฐานันดร ดังนั้นผู้ที่อาศัยความพินิจพิจารณาไตร่ตรองหาเหตุผลล้วนๆ แล้วทำให้เกิดโลกุตระธรรม เรียกว่าได้ด้วย วิมังสาธุระ (ปัญญา)

พระพุทธเจ้าได้เคยตรัสไว้ว่าอิทธิบาทแต่ละข้อนั้นก่อให้เกิดสมาริได้ โดยมีข้อแม้ว่า สมาริที่เกิดขึ้น ต้องเกิดคู่กับความเพียรพยายาม

๑. ฉันทสมาริ^{๖๐} สมาริที่เกิดจากฉันทะ (ความพอใจ) ความรักงานและจุดหมายของงาน อยากให้สิ่งนั้นสำเร็จ งดงาม ประณีต มีความสมบูรณ์ที่สุดของมัน

“ความอยากของฉันทะนั้นทำให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อเห็นสิ่งนั้นๆ บรรลุความสำเร็จเข้าถึงความสมบูรณ์ อยู่ในภาวะอันดีงามของมัน หรือพูดแยกออกไปว่า ขณะเมื่อสิ่งนั้นหรืองานนั้นกำลังเดินหน้าไปสู่จุดหมาย ก็เกิดปิติเป็นความอึดอัดใจ ครั้นสิ่งหรืองานที่ทำการบรรลุจุดหมายก็ได้รับโสมนัสเป็นความฉ่ำชื่นใจ ที่พร้อมด้วยความรู้สึกโปร่งโล่งผ่องใสเบิกบานแผ่ออกไปเป็นอิสระไร้ขอบเขต ส่วนความอยากของตัณหาให้เกิดความสุขความชื่นชมเมื่อได้สิ่งนั้นมาให้ตนเสพสวดย หรือปรนเปรอความยิ่งใหญ่พองขยายของตัวตน เป็นความฉ่ำชื่นใจที่เศร้าหมอง กัดกันกัดตนไว้ในความคับแคบ และมักติดตามมาด้วยความหวงแหนกังวลเศร้าเสียตายและ หวั่นกลัวหวาด ระแวง”^{๖๑}

ที่สำคัญของการพัฒนาสมาริด้วยฉันทะ คือการที่พ่อแม่ ผู้ปกครอง หรือครู ควรส่งเสริมให้เด็กได้ทำงานให้บรรลุด้วยตัวเอง ไม่ใช่การบรรลุผลด้วยการจัดหา ซื้อหาสิ่งใดมาให้ การปรนเปรอตามใจเด็กจะทำให้เด็กมีความสุข แต่เป็นความสุขที่ไม่ทำให้เกิดสมาริ เป็นความสุขที่เกิดจากตัณหาทำให้รู้สึกอึดอัดตาพองขยาย เด็กจะมีจิตใจคับแคบ คิดเข้าหาตัว กลายเป็นคนเห็นแก่ตัวในที่สุด

อีกประการหนึ่ง คือเมื่อเด็กได้ทำงานของตนเองจนบรรลุ เขาจะอยากอวดผลงานของตนเองแก่คนรอบข้างด้วยความบริสุทธิ์ใจ อยากเชิญชวนกันให้มาดูเพราะนั่นเป็นสิ่งที่ดีงาม สมบูรณ์โดยไม่มีอวดตาของตนเองเข้ามาเกี่ยวข้อง ผู้ใหญ่ควรให้ความสนใจและชื่นชมตามสมควรเพื่อหนุนเสริมให้เด็กทำต่อไปให้ดียิ่งขึ้นไปอีก แต่ไม่ควรยกย่อง ชื่นชม เอาใจใส่มากเกินไป เพราะจะเป็นการหันจากความดีงามของความสำเร็จไปเป็นความยึดมั่นในตัวตนของเด็ก หรือการแปรฉันทะเป็นตัณหานั่นเอง เมื่อเกิดขึ้นบ่อยๆ ทุกครั้งที่เด็กมีฉันทะ คืออยากทำอะไรให้สำเร็จด้วยตัวของตัวเอง จะมีตัณหาเป็นเงื่อนไขประกอบเกิดขึ้นพร้อมกันไปด้วยเสมอ ซึ่งเป็นภัยอย่างมากในอนาคต

^{๖๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙๕.

^{๖๑} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงแก้ไข, หน้า ๘๔๒.

๒. วิริยะสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิริยะ (ความเพียร) ทำได้โดยการทำให้เด็กเห็นคุณค่าของสิ่ง ที่ควรจะบรรลุ เมื่อเขาเห็นคุณค่าของสิ่งนั้นจริงจัง เขาจะเกิดความรู้สึกลึกซึ้งหาญ บากบั่น ใจสู้ ก้าวไป โดยไม่ย่อท้อ ไม่กลัวต่ออุปสรรคความยากลำบากที่อาจเกิดในกระบวนการสร้างสรรค์นั้น สภาวะของ จิตใจนี้เองก่อให้เกิดสมาธิ คือความแน่วแน่มั่นของจิตขึ้นได้

๓. จิตตสมาธิ สมาธิที่เกิดจากจิตตะ (ความคิดจดจ่อ) เกิดขึ้นเมื่อเด็กมีใจจดจ่อ ฝ่าวุ้ยแต่ ในงานนั้นเป็นเวลานาน ผูกพัน ไม่ปล่อย ไม่ห่างไปไหน ในระหว่างนั้น เด็กจะไม่สนใจ ไม่รับรู้สิ่งอื่นๆ เลย ความจดจ่อลักษณะนี้ย่อมทำให้เกิดสมาธิ จิตจะแน่วแน่มั่น แนบสนิทกับสิ่งที่ทำ

๔. วิมังสาสมาธิ สมาธิที่เกิดจากวิมังสา (ความสอบสวนไตร่ตรอง) คือการที่เด็กมีความ สงสัย ใครรู้ อยากรู้ถึงเหตุผล ทดลอง ใช้ความคิดไตร่ตรอง ตรวจสอบ และคิดแก้ไขปรับปรุง การคิด หาเหตุผลแบบนี้ย่อมทำให้จิตใจรวมกันแน่วแน่มั่น ไม่ฟุ้งซ่าน ไม่วอกแวก และมีกำลัง นั่นคือเกิดสมาธิ นั้นเอง

อิทธิบาท ๔ เป็นหลักธรรมที่คอยผลักดันอุปสรรคต่อความสำเร็จและเป็นแรงเสริมกำลังใจ ที่คอยผลักดันการทำงานให้บรรลุวัตถุประสงค์ ประโยชน์ของอิทธิบาท ๔ ซึ่งสามารถสรุปได้ดังนี้

๑. ประโยชน์ของ ฉันทะ คือเป็นข้าศึกกับความเบื่อหน่าย ทำให้ไม่เบื่องาน ไม่ท้อถอย มีกำลังใจต่อสู้ ป้องกันสร้างสรรค์สิ่งที่ตนรัก ทำให้งานหนักกลายเป็นงานเบา ที่ยากก็กลายเป็นง่าย ถ้าขาดฉันทะ ทำให้ขาดกำลังใจ เบื่องาน ทอดทิ้งงาน กลายเป็นคนจืดจาง ไม่ก้าวหน้า
๒. ประโยชน์ของ วิริยะ คือ กำจัดความเกียจคร้าน ทำให้งานต่อเนื่อง ถ้าขาดวิริยะจะทำให้เป็นคนอ่อนแอ หนีที่ยากไปหาที่ง่าย ทำอะไรไม่สำเร็จ ขาดความก้าวหน้ามีแต่งานค้าง กลายเป็นคนหย่อนสมรรถภาพ
๓. ประโยชน์ของ จิตตะ คือ ทำให้ทราบความเป็นไปของงานอยู่เสมอ เมื่อมีปัญหาสามารถแก้ไขเหตุการณ์ได้ทันทั่วทั้งที่ ถ้าขาดจิตตะงานอาจเสียหายได้ง่ายโดยไม่รู้ตัวหรือรู้ตัวเมื่อสายเกินแก้เสียแล้ว
๔. ประโยชน์ของ วิมังสา คือ ช่วยให้ทำงานไม่ผิดพลาด และทำให้มองเห็นลู่ทางที่จะทำงานให้ได้ผลดี ถ้าขาดวิมังสาจะ ทำงานถูกๆผิดๆ เปลืองทุน เปลืองแรง เปลืองเวลา และทำให้ ไร้เวลา หลักธรรมอิทธิบาท ๔ นี้ ก่อให้เกิดประโยชน์ดังนี้ ๑) ทำให้เป็นคนมีนิสัยรักงาน ใฝ่ใจติดตามผลงานอย่างเพียรพยายาม ๒) รู้จัก รับผิดชอบงานที่ทำด้วยมีระเบียบและสมเหตุสมผล ๓) มีประสบ การณ์ชัดเจนในกิจกรรมหลายสาขา สามารถแก้ปัญหาได้เฉียบขาด ถูกต้องและรอบคอบ และ ๔) ทำให้กิจการซึ่งไม่เหลือต่ำกว่าแรงบรรลุ เป้าหมายสำเร็จ คุ่มค่าและทันเหตุการณ์ จากประโยชน์ของอิทธิบาท ๔ ที่กล่าวมา จะเห็นได้ว่า ฉันทะ และวิริยะ เป็นหลักปฏิบัติที่ช่วยให้บุคคลมีความสามารถในการเผชิญปัญหาและอุปสรรคใน

การทำงานได้เป็นอย่างดี โดยมีจิตตะและวิมังสาเป็นหลักปฏิบัติที่ช่วยให้การเอาชนะปัญหาและอุปสรรคในการทำงานเป็นไปอย่างมีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น^{๖๒}

๓.๓ อธิธำม ๔ เป็นการพัฒนาศีวิตในพระพุทธศาสนา

ในโลกของการทำงาน ต่างก็เฝ้าหาทฤษฎีแห่งความสำเร็จมากมาย มาใช้แก้ปัญหาและหาหนทางเจริญก้าวหน้า แต่ก็เชื่อว่าทุกคนจะทำได้ และเจอประตูสู่ความสำเร็จ นั้นลองมาดู ธรรมะที่ใช้ในการทำงาน เพื่อให้คุณประสบความสำเร็จในการทำงาน ดังที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสไว้ นั่นคือ อธิธำม ๔ ธรรมแห่งความสำเร็จ

อธิธำม ๔ ธรรมะที่ใช้ในการทำงาน ประกอบด้วย

๑. **ฉันทะ** คือ ความรักงาน-พอใจกับงานที่ทำอยู่
๒. **วิริยะ** คือ ขยันหมั่นเพียรกับงาน
๓. **จิตตะ** คือ ความเอาใจใส่รับผิดชอบงาน
๔. **วิมังสา** คือ การพินิจพิเคราะห์ หรือ ความเข้าใจทำ

ฉันทะ^{๖๓} : ความรักงาน-พอใจกับงานที่ทำอยู่

อันดับแรกต้องสำรวจตนเองว่า มีความชอบหรือศรัทธางานด้านใด แล้วมุ่งไปในเส้นทางนั้น อาจเริ่มต้นง่าย ๆ ด้วยการตั้งคำถามกับตัวเอง ฉันทำงานเพื่ออะไร ฉันมีความสุขหรือไม่หากงานที่ทำอยู่ไม่ใช่งานที่รักเสียทีเดียว เพื่อเราจะได้มีเวลาค้นหาและปรับเปลี่ยนตัวเอง หรือปรับศรัทธาของตัวเองให้เข้ากับงานที่ทำอยู่ อย่างไรก็ตาม เชื่อเถอะว่างานแต่ละอย่างนั้น ไม่มีทางที่ใครจะชื่นชอบไปทั้งหมดทุกกระบวนการ ดังนั้น ถ้าคุณพอใจที่จะทำ และมีความสุขกับงาน เชื่อว่างานที่คุณทำอยู่ต้องออกมาดีแน่ๆ

วิริยะ^{๖๔} : ขยันหมั่นเพียรกับงาน

งานทุกอย่างจะสำเร็จได้ต้องอาศัยความขยันหมั่นเพียร ความวิริยะจึงเป็นเครื่องมืออีกอย่างหนึ่งที่จะนำคุณไปสู่ความสำเร็จได้ ยิ่งคุณขยันเท่าไรผลตอบแทนที่คุณจะได้รับมันก็มีมากเท่านั้น ที่สำคัญความวิริยะจะเกิดขึ้นได้ก็ด้วยความรักในงานจากฉันทะนั้นเอง และความวิริยะไม่ใช่การทำงาน

^{๖๒} พระมหาจุฑากร บัวทอง, “การใช้หลักธรรมอธิธำม ๔ ในการบริหารงานของผู้บริหารโรงเรียนตามความคิดเห็นของครูโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษาในกลุ่ม ๗”, วิทยานิพนธ์ครุศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏเลย, ๒๕๕๒).

^{๖๓} ที.ปา. ๑๑/๓๐๐/๒๕๒.

^{๖๔} ส.ม. (ไทย) ๑๙/๓๙๙/๒๕๗.

แบบเอาเป็นเอาตาย แต่เป็นการหมั่นฝึกฝนตนเองต่างหาก ทั้งนี้ มีข้อน่าสังเกตสำหรับคนทำงานร่วมกันคือ จะต้องขยันด้วยกันทั้งหัวหน้าและลูกน้อง ยิ่งผู้เป็นหัวหน้าน่าจะสำคัญมาก ถ้าเป็นคนเกียจคร้าน คิดกินแรงอย่างเดียว ลูกน้องก็มักขยันไปได้ไม่ก่น้ำ เดียวก็รามือกันหมด แต่ถ้าหัวหน้าเอาการเอางานก็จะสามารถดึงลูกน้องให้ขยันขันแข็งขึ้นด้วย

จิตตะ : ความเอาใจใส่รับผิดชอบงาน

จิตใจที่จดจ่อกับงาน ล้วนเกิดผลดีต่องานที่ทำจิตตะเป็นธรรมชาติ ที่แสดงถึงสติ ความรอบคอบและความรับผิดชอบที่จะตามมา ซึ่งในสังคมการทำงานปัจจุบันนี้ มุ่งเน้นแข่งชิงตำแหน่งกัน ลืมคิดไปว่า งานที่ตนเองต้องรับผิดชอบนั้นคือสิ่งใดกันแน่ จิตตะจึงมีความสำคัญในการทำงานโดยไม่วอกแวกออกไปนอกกลุ่มนอกทาง ดังนั้น เมื่อมีทั้งฉันทะและวิริยะแล้ว จิตตะจะเป็นเสมือนรั้วของเส้นทางที่ไม่ให้ไขว่เขวออกนอกทางสู่ความสำเร็จได้ อย่างไรก็ตาม ปกติคนที่โตเป็นผู้ใหญ่รับผิดชอบมักจะใส่ใจกับงานอยู่แล้ว เพราะธรรมชาติจะทำให้หยุดคิดยาก แต่เสียอยู่อย่างเดียวคือ ชอบคิดแต่เรื่องงานของคนอื่น คอยวิพากษ์วิจารณ์ ในขณะที่ธุระของตัวเองกลับไม่คิดไม่ดู ซึ่งไม่ส่งผลให้งานของเราดีขึ้น พระพุทธเจ้า จึงทรงสอนให้เป็นนักตรวจตรางาน คือให้มีจิตตะ แล้วก็ทรงให้อิโวาทสาทัพบไว้ด้วยว่า “ควรตรวจตรางานของตัวเองทั้งที่ทำแล้วและยังไม่ได้ทำ”

วิมังสา : การพิจารณาพิเคราะห์ หรือ ความเข้าใจทำ

สุดยอดของวิธีทำงานให้สำเร็จอยู่ในอิทธิบาทข้อสุดท้ายนี้ วิมังสา แปลว่า การพิจารณาพิเคราะห์ หมายความว่า ทำงานด้วยปัญญา ด้วยสมองคิด ไม่ใช่สักแต่ว่าทำ คนเราแม้จะรักงานแค่ไหน บากบั่นเพียงใด หรือเอาใจจดจ่ออยู่ตลอดเวลา แต่ถ้าขาดการใช้ปัญญาพิจารณางานด้วยแล้ว ผลที่สุดงานก็คั่งค้างและผิดพลาดได้ เราอาจลองทบทวนตัวเองบ้าง ๆ ว่าวันนี้ทั้งวันเราทำอะไรบ้าง สรุปรูปกับตัวเองว่าทำเพื่ออะไร เราจะได้มีกำลังใจต่อในวันต่อ ๆ ไป และไม่ทำผิดพลาดซ้ำอีกเช่นเดิม พร้อมกันนั้นเราจะสามารถเห็นหนทางได้ว่า เส้นทางไหนที่จะนำเราสู่ความสำเร็จได้จริง ๆ จะเห็นได้ว่า หลักธรรมที่ใช้ในการทำงาน เป็นเรื่องง่าย ๆ ใกล้ตัว หากเรานำ อิทธิบาท ๔ มาปรับใช้ในการทำงาน รักงานที่ทำ ขยันทำงาน รับผิดชอบงาน และรู้จักไตร่ตรองให้ถี่ถ้วน ทางแห่งความสำเร็จคงไม่เกินเอื้อมทุกอย่างอยู่ที่ “ใจ”

๓.๓.๑ อิทธิบาท ๔ กับการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนา ในด้านวัตถุ

ในเบื้องต้น มนุษย์ไม่สามารถจะดำรงชีวิตอยู่ได้โดยไม่มีการพัฒนาทางวัตถุ ในแง่สิ่งมีชีวิตที่เป็นสัตว์ด้วยกันมนุษย์เรียกตัวเองว่า เป็นสัตว์ประเสริฐเพราะมีความคิดที่ก้าวไกลกว่าสัตว์อื่น สามารถจะคิดค้นเครื่องมือเครื่องมือ เครื่องพ่นแรง เพื่อเอาชนะอุปสรรคต่างๆ ในการดำรงชีวิตได้

ในขณะที่มนุษย์ต้องอาศัยวัตถุในการดำรงชีวิต มนุษย์ก็ต้องหาความสมดุลระหว่างการหาความสุขจากวัตถุกับการมีความสุขหรือความสงบทางใจ ซึ่งได้แก่ความพอใจ การมีชีวิตอยู่อย่างมีความหมาย มีความเคารพตนเอง มีความอบอุ่น และมีความรัก ความเมตตาที่จะแผ่แผ่ให้กับคนอื่น การสร้างดุลยภาพระหว่างความจำเป็นทางวัตถุกับความสุขสงบทางใจนั้น นอกจากจะมีความจำเป็นแล้วยังเป็นศิลปะอันสูงส่งของมนุษย์ที่มีปัญญา การสุดโต่งไปทางใดทางหนึ่งจะไม่สอดคล้องกับทางสายกลางของพุทธศาสนา คือ หลักอิทธิบาท ๔ การหาปัจจัย ๔ ได้แก่ อาหาร ยารักษาโรค เครื่องนุ่งห่ม ที่อยู่อาศัย กว่าจะได้มาก็ต้องอาศัยหลักอิทธิบาท ๔ เป็นสำคัญ มนุษย์จะแสวงหาทรัพย์สินเงินทอง สิ่งที่เป็นวัตถุ เพื่อมาใช้ในการดำรงชีวิต หรือการประกอบหน้าที่การงาน ประกอบอาชีพต่างๆ ที่สุจริต ก็ต้องใช้หลักอิทธิบาทมาใช้อยู่เสมอ

๓.๓.๒ อิทธิบาท ๔ กับการพัฒนาชีวิตในพระพุทธศาสนา ในด้านจิตใจ

การพัฒนาจิตใจ เพื่อกำจัดสิ่งที่รังควานหรือทำลายจิตใจนี้มีอยู่มากวันหนึ่งๆ ไม่มีประมาณ มีแต่เรื่องสัญญาอารมณ์เครื่องผูกมัดตรึงบีบคั้นจิตใจอยู่ตลอดเวลา ไม่ค่อยจะมีอารมณ์ที่ทำจิตใจให้มีความยิ้มแย้มแจ่มใสเบิกบานจิตใจ หรือให้ได้รับความสงบเยือกเย็นเป็นสุขได้ มีแต่อารมณ์ที่เป็นข้าศึกต่อจิตใจเป็นส่วนมาก เพราะฉะนั้น จึงต้องพัฒนาจิตใจ เพื่อกำจัดสิ่งเหล่านี้ออกให้จิตได้รับความสงบเยือกเย็น และสิ่งที่จะนำมาแก้ไขสิ่งเหล่านี้ออกนอกจากธรรมแล้วไม่มี ที่นอกจากธรรมแล้วก็มีแต่เครื่องช่วยส่งเสริมให้จิตใจมีความรุ่มร้อนรุนแรงมากขึ้น ซึ่งเป็นสิ่งที่ไม่ต้องการ ดังนั้นให้เอาธรรมไปพัฒนาจิตใจ

การฝึกพัฒนาจิตใจของตนเอง ด้วยการศึกษาเรื่องอิทธิบาทเป็นประจำ จะทำให้ ไม่คิดฟุ้งซ่าน ไม่คิดและทำกิจอื่นที่ไม่เกี่ยวข้องกับงานที่ตั้งไว้ในใจ จึงทำให้มีการคิด พิจารณา ทำความเข้าใจ จดจำ ได้เป็นอย่างดี เป็นเหตุให้ผลของการพัฒนาจิตใจดีขึ้น ตามกำลังความสามารถของตน ถ้าไม่มีอิทธิบาทแล้ว การงานก็ยากที่จะสำเร็จ คือ ปฏิบัติธรรมเพียงใด ก็ไม่ถึงเป้าหมายได้

การปฏิบัติตามหลักอิทธิบาท ๔ เพื่อการบรรลุธรรมนั้น ต้องดำเนินไปตามแนวข้างต้น คือ การใช้อิทธิบาท ๔ ประกอบเข้ากับสัมมปธาน ๔ เป็นการใช้อิทธิบาทในการละความชั่วและทำความดีให้ถึงพร้อม ซึ่งเป็นเป้าหมายสูงสุดของการปฏิบัติธรรม คือการบรรลุมรรคผลนิพพาน แต่องค์ธรรมของอิทธิบาท ๔ นั้น เป็นองค์ธรรมที่สามารถใช้ไปได้อย่างกว้างขวางสำหรับผู้ที่ต้องการผลสำเร็จในทุกๆ สิ่งทั้งปวง ประสงค์ เพียงแต่นำองค์ธรรมนี้ไปปฏิบัติให้ตรงตามเหตุปัจจัยของความต้องการสำเร็จนั้นๆ ตัวอย่างเช่น อยากประสบผลสำเร็จในการเป็นนักร้อง ก็ต้องอยากเป็นนักร้อง (ฉันทะ) เมื่ออยากแล้วก็ต้องมีความเพียรในการฝึกฝนร้องเพลง โดยอาจเริ่มจากการเข้าโรงเรียนร้องเพลง หัดร้องตามต้นฉบับ ฝึกการออกเสียง (วิริยะ) เอาใจใส่ไม่ทอดธุระ คือใส่ใจคอยติดตาม สนใจติดตาม (จิตตะ) และรู้จักศึกษาแก้ไขข้อบกพร่องและปรับปรุงเทคนิคต่างๆ ในการร้องเพลงอยู่เสมอ รับฟังคำแนะนำ คำติชม

(วิมangsa) เมื่อทำได้อย่างนี้บุคคลนั้นก็ประสบผลสำเร็จในการร้องเพลงให้ไพเราะ ส่วนถ้าต้องการให้มีชื่อเสียงโด่งดังในอาชีพนักร้องก็ต้องมีองค์ประกอบเพื่อความสำเร็จในการเป็นนักร้องอาชีพอีกซึ่งก็มีปัจจัยต้องนำมาพิจารณาและปฏิบัติตามกระบวนการนั้นๆ อย่างนี้เรียกว่าสามารถนำเอาอิทธิบาท ๔ มาใช้ในการพัฒนาจิตใจให้เกิดความสงบได้

สรุปได้ว่า จากที่ได้นำเสนอหลักธรรมเรื่องอิทธิบาท ๔ นี้ ซึ่งเป็นหลักการและแนวคิดในการทำงาน ให้ประสบผลสำเร็จ ตามหลักอิทธิบาท ที่ปรากฏ ในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท ความหมายของอิทธิบาท ๔ หมายถึง หลักธรรมนำไปสู่ความสำเร็จ คือ ฉันทะ ความพอใจ, มีใจรักในงานที่ทำ ด้วยใจรัก วิริยะ ความพากเพียร อดทน ต่อความยากลำบากบากบั่น ไม่ว่าจะเป็นอาชีพใดๆ ก็ตาม ขอให้ทำอย่างสุจริต จิตตะ เอาจิตฝึกฝั ฝายใจรัก ด้วยความพยายาม ด้วยเอาจิตพยายามอาชีพนั้นๆ ให้บรรลุผลสำเร็จ วิมangsa ใช้ปัญญาสอบสวนในงานที่ทำ ดิตรอง หาเหตุผลและปรับปรุงแก้ไข เพื่อจะ ให้ประสบผลสำเร็จให้ดียิ่งๆ ขึ้นไปจากผลการศึกษาหลักการและแนวคิดในการทำงาน ให้ประสบผลสำเร็จตามหลักอิทธิบาท เหมือนคำกลอนของ "บัณฑิต คงเกลี้ยง" ได้เขียนไว้ดังนี้

“มีฉันทะรักฝักใฝ่ในธุระ ไม่ทอดทิ้งภาระละหน้าที่

มีวิริยะเพียรพยายามทำความดี ไม่ท้อแท้แม้ชีวิตจะวาววาย

มีจิตตะใจจดจ่อในหน้าที่ ไม่รีรอปล่อยงานให้เสียหาย

มีวิมangsaหมั่นตรวจสอบนอกใจกาย สิ่งมุ่งหมายย่อมสัมฤทธิ์ไม่ผิดเลย”

ความสำเร็จ เป็นจุดเส้นชัยสุดท้ายของการพัฒนาชีวิตจนสามารถจัดการชีวิตตนให้เกิดคุณภาพได้ตามเป้าหมาย การพัฒนาชีวิตไปสู่ความสำเร็จ มิได้ขึ้นอยู่กับโชคความสา หรือลิขิตฟ้าชะตากำหนด แต่มันขึ้นอยู่กับ ความคิดและการกระทำ ที่เพียบพร้อมด้วยความมุ่งมั่นอดทน ตั้งแต่อดีตติดต่อกันมาจนถึงปัจจุบัน ความสำเร็จจึงเป็นดอกผลของอดีต จุดเริ่มต้นสู่ความสำเร็จคือการตกลงใจที่แน่นอน แล้วลงมือกระทำจริง ตามที่ตกลงใจไว้นั้นอย่างต่อเนื่องจนบรรลุผล ไม่ว่าจะเป็นใคร คือ ทุกๆ คน ถ้านำหลักอิทธิบาทไปใช้ จะประสบผลสำเร็จในหน้าที่การงานทุกอย่าง ไม่ว่าจะเป็นการทำงานราชการ การทำงานค้าขาย การทำงานอุตสาหกรรม การทำงานเกษตร และการประกอบอาชีพเครื่องปั้นดินเผา ถ้ามีความตั้งใจทำ ก็มีความสุข ในการทำงาน ยินดีในสิ่งที่ตนได้กระทำในงานนั้นด้วยความเต็มใจทำ ตั้งใจทำ พอใจในการทำงาน ให้ประสบผลสำเร็จยิ่งๆ ขึ้นไป ต่อจากบทนี้ไปจะได้อธิบาย วิเคราะห์ เกี่ยวกับเรื่องของ การพัฒนาชีวิตด้วยอิทธิบาท ๔ ของพระมหาชนกในบทที่ ๔ ต่อไป